

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI**

URGANCh DAVLAT UNIVERSITETI

TARIX FAKULTETI

**Milliy g'oya huquq va ma'naviyat asoslari kafedrasining
5141500 Milliy istiqlol g'oyasi, huquq va ma'naviyat asoslari ta'limi yo'nalishi
bo'yicha**

shifri va ta'lim yo'nalishi

bakalavr darajasini olish uchung

Bitiruv malakaviy ishi

**Mavzu; “Fuqarolik huquqida majburiyatlarni buzganlik
uchun javobgarlik asoslari”.**

Ilmiy rahbar:

O.Allayarov

Urganch 2013 yil

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
URGANCh DAVLAT UNIVERSITETI

Tarix

(fakultet nomi)

Milliy g'oya, ma'naviyat asoslari va huquq ta'limi

(kafedra nomi)

**“Fuqarolik huquqida majburiyatlarni buzganlik
uchun javobgarlik asoslari”.**

(bitiruv malakaviy ish mavzusining nomi)

Bajaruvchi:
Rahbar ;

Axmedov Rasul
O . Allayarov

Urganch shahri
2013-yil

URGANCh DAVLAT UNIVERSITETI

Tarix

(fakultet nomi)

Milliy g'oya, ma'naviyat asoslari va huquq ta'limi

(kafedra nomi)

BITIRUV MALAKAVIY ISHNI BAJARISH BO'YICHA

TOPSHIRIQLAR REJASI:

Talaba. Axmedov Rasul Universitet rektorining «189T 1&»-sonli 25dekabr 2012 yil buyrug'i bilan bitiruv malakaviy ish bajarish uchun "Fuqarolik huquqida majburiyatlarni buzganlik uchun javobgarlik asoslari" mavzusi tasdiqlangan.

2. Kafedra majlisining qaroriga binoan. O.Allayarov

bitiruv malakaviy ishini bajarishga rahbar qilib tayinlangan.

3. Bitiruv malakaviy ishining tarkibiy tuzilmasi: Bitiruv malakaviy ish-Kirish, 2 ta bob, 6 ta paragraf, Xulosa va foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatidan iborat.

4. Bitiruv malakaviy ish uchun ma'lumotlar. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimov asarlaridan, Oliy Majlis palatalari yig'ilishlari materiallaridan, mavzuga oid ilmiy maqola, risola, monografiyalardan, matbuot va internet materiallaridan olindi.

5. Bitiruv malakaviy ishga _____

_____

_____

ilova qilinadi.

Bitiruv malakaviy ishni bajarish jadvali

<i>№</i>	<i>Bajarilgan ishning mazmuni</i>	<i>Bajarish muddati</i>
1.	Ishning rejasini tuzish va adabiyotlar izlash.	2012 yil dekabr
2.	Materiallar izlash	2013 yil yanvar
3.	Ishning kirish qismini tayyorlash	2013 yil fevral
4.	I-Bobga oid materiallarni umumlashtirish va taxlil qilish	2013 yil mart
5.	I I-Bobga oid materiallarni umumlashtirish va taxlil qilish	2013 yil aprel
6.	Ishning xulosasini tayyorlash	2013 yil may
7.	Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatini tuzish	2013 yil may

Bitiruv malakaviy ish rahbari:

O.Allayarov

Bajaruvchi talaba:

Axmedov Rasul

2013 yil «14» dekabr

Topshiriqlar rejasi va jadvali kafedra majlisida 2012 yil tasdiqlandi

(«8»- sonli bayonnoma)

Kafedra mudiri:

dots. O. Abdullaev

_____
(imzo)

**BITIRUV MALAKAVIY ISH BO'YICHA RAHBARINING
MULOHAZALARI**

Talaba: Axmedov Rasul

Bitiruv malakaviy ish mavzusi: “Fuqarolik huquqida majburiyatlarni buzganlik uchun javobgarlik asoslari .”

Bitiruv malakaviy ish xajmi: 68 sahifa

Tushuntirish qismi: 54 sahifa

Ilovalar soni: -

Mavzuning dolzarbligi: Fuqarolik huquqida majburiyatlarni buzganlik uchun javobgarlik masalasi erkin bozor iqtisodiyoti mamlakatimizda rivojlanayotgan bir sharoitda, ayniqsa, kichik va xususiy tadbirkorlik uchun barcha iqtisodiy, huquqiy shart-sharoitlar yaratilgan bir vaqta shartnomalar va shu shartnomalar asosida olingan majburiyatlarni o'z vaqtida bajarmasligi oqibatida kelib chiqadigan moddiy va ma'naviy zararlarni qoplash o'ta dolzarb masaladir. Shu nuqtai nazardan mazkur mavzuni o'rganish muhim hisoblanadi.

Bitiruvchi umumkasbiy va maxsus tayyorgarligining tavsifi: Axmedov Rasul

barcha fanlarni to'la o'zlashtirib, ularni amaliyotga qo'llash ko'nikmasiga ega. Bitiruvchi talabaning mustaqil ishni bajarish layoqati, maxsus adabiyotlardan foydalanish qobiliyati va shaxsiy xususiyatlari Axmedov Rasul o'zi mustaqil ishlay oladi, mahsus adabiyotlardan foydalanish qobiliyatiga ega. O'zining mutaxassisligi bo'yicha mustaqil ishlashga layoqatli, yangilikka intiluvchi, tashabbuskor, o'z ustida muntazam ishlaydi. Muomulasi yaxshi, ishga mas'uliyat bilan yondashadi.

Bitiruv malakaviy ishning ijobiy tomonlari. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va demokratik huquqiy davlatchilikni shakllantirishni aniq faktlardan, foydalanilgan xolda har tomonlama chuqur yoritib berilgan.

Bitiruv malakaviy ishga qo'yilgan talablarning bajarilishi darajasi.

Ish to'la talabga javob beradi. Uning materiallarida amaliyotda keng foydalanish mumin

Bitiruv malakaviy ish rahbari:

O.Allayarov

(f.i.sh.)

2013 yil «25» may

4-ilova

Urganch davlat universiteti

Tarix fakulteti

“ Milliy istiqlol g’oyasi xuquq va ma’naviyat asoslari” ta’limi_yo’nalishining

Bitiruv malakaviy ishiga

T A Q R I Z

Malakaviy ish mavzusi. “Fuqarolik huquqida majburiyatlarni buzganlik uchun javobgarlik asoslari .”

.

Malakaviy ishning hajmi. 12 ming co’zdan iborat

a) tushuntirish qismi varaqlar soni: 54 sahifadan iborat

b) ilovalar soni: _____

Bitiruv malakaviy ish mavzusining dolzarbligi va berilgan topshiriqqa mosligi.

Ishning mavzusi dolzarb, berilgan topshiriqqa mosdir

Bitiruv malakaviy ishning «Kirish» qismida va ilova qilingan materiallarning tarkibi va bajarilish sifati. ishning kirish qismida dolzarbligi, ilmiy o’rganilganlik darajasi, metodologik asosi va muhim manbasi, maqad va vazifalari, amaliy ahamiyati, tarkibiy tuzilishi va xajmi o’z aksini topgan bo’lib, to’la talabga javob beradi.

Malakaviy ishda ilmiy manbalar. Fan-texnika innovatsiya yutuqlari natijalaridan foydalanilganligi. Bitiruv malakaviy ishdi ilmiy adabiyotlardan, innovatsion yutuqlar natijalardan, prezident asarlaridan keng foydalangan.

Bitiruv malakaviy ishning ilmiy-uslubiy va texnik iqtisodiy jihatdan asoslanganligi. Ishda mavzuga oid barcha ma'lumotlar umumlashtirilgan va tahlil qilingan. Ish ilmiy uslubiy va texnik iqtisodiy jihatdan to'la asoslab berilgan. Amaliy ahamiyati ham ko'rsatilgan.

Bitiruv malakaviy ishning ijobiy tomonlari. Berilgan tavsiyalarni ishlab chiqarishda va ta'lim-tarbiya jarayonida foydalanish imkoniyatlari. Ishda mavzuning ilgari kitoblarda aks ettirilmagan jihatlari ko'rsatib berilgan. Ishning materiallari va tavsiyalardan ta'lim sohasida ijtimoiy-gumanitar fanlarni o'rganishda hamda ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarda muhim manba sifatida foydalanish mumkin.

Bitiruv malakaviy ishidagi kamchiliklar. Ishda ayrim texnik kamchiliklar va juz'iy orfografik xatolar mavjud. Ular ishning ahamiyatini pasaytirmaydi.

Taqrizchi: _____
(imzo)

UrDU Milliy g'oya, ma'naviyat asoslari va huquq
ta'limi kafedrasida o'qituvchisi
K.Allaberganov
(mansabi, ish-joyi, darajasi, f.i.sh.)

2013 yil «31» may

Bitiruv malakaviy ishni DAK tomonidan baholash mezonlari

№	Baholanadigan bo'limlar	Eng yuqori ko'rsatkich ball hisobida
1	BMI ning "Kirish" qismida mavzuning dolzarbligi, maqsad va vazifalarning yoritilishi	10
2	Ishning asosiy (tushuntirish) qismining Nizom talablariga mos xolda bajarilishi	35
3	"Xulosa" qismida ilmiy-nazariy va amaliy tavsiyalarning mavjudligi	10
4	Ishni bajarishda mavzuga oid manbaalarning tahlili. Chet el adabiyotlaridan va internet materiallaridan foydalanish	10
5	Ishdagi ilovalarning mavzu mazmuniga mosligi	10
6	Ishni bajarishda grammatika qoidalariga amal qilinganligi	5
7	Himoyaga ish mazmunini bayon qila bilganligi. Savollarga berilgan javoblar darajasi	10
8	BMI mavzusi bo'yicha ilmiy-nazariy seminarlar va konferentsiyalarda ma'ruza (axborot) bilan ishtiroki, maqola (tezis) nashr qilinganligi	10

Eslatma: har bir kafedraning xususiyatlari e'tiborga olingan holda baholash mezonlariga o'zgartirishlar kiritish maqsadga muvofiq.

Urganch davlat universiteti Tarix fakulteti

“ Milliy istiqlol g’oyasi xuquq va ma’naviyat asoslari” ta’limi yo’nalishining bitiruvchisi Axmedov Rasul “Fuqarolik huquqida majburiyatlarni buzganlik uchun javobgarlik asoslari.” mavzusida bajarilgan bitiruv malakaviy ishi DAK ning «___» 2013 yil «___iyun» dagi majlisida himoya qilinadi.

Davlat attestatsiya komissiyasi bitiruv malakaviy ishga quyidagi o’zlashtirish ko’rsatkichlarini belgilaydi.

№	Baholanadigan bo’limlar	Eng yuqori ko’rsatkich ball hisobida	Komissiya belgilagan foiz
1	BMI ning “Kirish” qismida mavzuning dolzarbligi, maqsad va vazifalarning yoritilishi	10	
2	Ishning asosiy (tushuntirish) qismining Nizom talablariga mos xolda bajarilishi	35	
3	“Xulosa” qismida ilmiy-nazariy va amaliy tavsiyalarning mavjudligi	10	
4	Ishni bajarishda mavzuga oid manbaalarning tahlili. Chet el adabiyotlaridan va internet materiallaridan foydalanish	10	
5	Ishdagi ilovalarning mavzu mazmuniga mosligi	10	
6	Ishni bajarishda grammatika qoidalariga amal qilinganligi	5	
7	Himoyaga ish mazmunini bayon qila bilganligi. Savollarga berilgan javoblar darajasi	10	
8	BMI mavzusi bo’yicha ilmiy-nazariy seminarlar va konferentsiyalarda ma’ruza (axborot) bilan ishtiroki, maqola (tezis) nashr qilinganligi	10	
Jami:			

Davlat attestatsiya komissiyasi majlisining qarori:

1. _____

_____ mavzusida bajargan bitiruv malakaviy ish uchun _____ lik o’zlashtirish ko’rsatkichi belgilanish va «_____» deb baholansin.

2. _____

DAK raisi: _____

A’zolari: _____

2013 yil «_____» _____

Urganch davlat universiteti Tarix Fakulteti

Milliy g'oya, ma'naviyat asoslari va huquq ta'limi kafedrası

Bitiruv malakaviy ish _____sonli tartib raqam bilan qayd qilindi.

Bitiruv malakaviy ishni bajaruvchining ismi-sharifi: Axmedov Rasul

Bitiruv malakaviy ishning mavzusi: "Fuqarolik huquqida majburiyatlarni buzganlik uchun javobgarlik asoslari."

Ilmiy rahbar (maslahatchi) ning ismi-sharifi: O. Allayarov

Bitiruv malakaviy ish kafedraning 2013 yil «29» mayda o'tkazilgan majlisi qaroriga muvofiq DAK majlisida himoya qildi.

Bitiruv malakaviy ishga taqrizchi qilib K.Allaberganov tayinlandi.

Kafedra mudiri:

dots. O. Abdullaev

Kafedraning bitiruv malakaviy ishni DAK majlisida himoya qilish bo'yicha tavsiyasiga roziman.

Fakultet dekani:

dots. T. Abdullaev

Urganch davlat universiteti Tarix fakulteti
Milliy g'oya, ma'naviyat asoslari va huquq ta'limi kafedrası
“Milliy istiqlol g'oyasi xuquq va ma'naviyat asoslari” ta'limi yo'nalishi 5141500
ta'lim bakalavr

Tasdiqlayman
fakultet dekani
dots. T.Abdullaev _____

“___” _____ 2013 y.

BITIRUV MALAKAVIY ISH BO'YICHA TOPSHIRIQ

Talaba Axmedov Rasul

1. Ishning mavzusi: “Fuqarolik huquqida majburiyatlarni buzganlik uchun javobgarlik asoslari .”

25-dekabr 2012 yil universitet rektorining 189t 1& sonli buyrug'i bilan tasdiqlangan.

2. Ishni topshirish muddati: “___” _____ 2013 y.

3. Mavzu bo'yicha dastlabki ma'lumotlar beruvchi adabiyotlar ro'yxati.

a.) Respublikasi Fuqarolik kodeksining birinchi qismiga umumiy tavsif va sharhlar. -

T.: Iqtisodiyot va huquq dunyosi. 1999. -20-35 b.;

b.) O'zbekistonning yangi qonunlari. 10-son. -T.: Adolat. -213-242 b.

v) Xasanov A.A. O'zbekiston Respublikasida shaxsiy nomulkiy huquqlarni fuqarolik-huquqiy tartibga solish va himoya qilishning ayrim muammolari. Avtoref. Yu.f.n. dis. -T.: 2001 yil.

g) Karimov I.A. O'zbekiston kelajagi buyuk davlat. T., «O'zbekiston» 1992.

4. Ishning maqsadi: Fuqarolik huquqida majburiyatlarni buzganlik uchun javobgarlik asoslari haqida tushuncha berish

5. Chizma materiallar ro'yxati: _____

_____

6. Maslahatchilar: _____

_____

Bo'limlar	Maslahatchi F.I.Sh.	Imzo, sana	
		Topshiriq berdi	Topshiriq qabul qildi

Ishga taqriz yozuvchining F.I.Sh., ilmiy darajasi, unvoni: o'qituvchi
K.Allaberganov

7. Ilmiy rahbar: Allayarov Omongaldi

BMI bajaruvchi talaba: Ismailov Elyor
(F.I.Sh.)

_____
(imzo)

Kafedra mudiri: dots. O. Abdullaev
(F.I.Sh.)

_____
(imzo)

Mavzu: “ Fuqarolik huquqida majburiyatlarni buzganlik uchun javobgarlik asoslari.”

REJA:

Kirish. -----	15 – 17 b
I-bob. Fuqarolik – huquqiy javobgarlikni belgilanishi. -----	18 – 52 b
1.1. Fuqarolik huquqida majburiyatlarni buzilishi. -----	18 – 31 b
1.2. Majburiyatlarni buzganlik uchun javobgarlik asoslari. -----	31 – 39 b
1.3. Qarzdor tomonidan majburiyatlarni qastdan buzilishi. -----	39 – 52 b
2-bob; .Qarzdorning javobgarlikdan ozod qilinishi asoslari -----	52 – 63 b
2.1. Qarzdorning zararni to’lash majburiyati. -----	52 – 55 b
2.2. Majburiyatni bajarishga to’sqinlik qiladigan holatlar -----	56 – 59 b
2.3. Majburiyatning qarzdor va kreditor tomonidan kechiktirilishi oqibatlar. -----	59 – 63 b
Xulosa; -----	64 – 65 b
Faydalangan adabiyotlar; -----	66 – 68 b

Kirish

Mavzuning dolzarbligi; Mamlakatimizda juda katta bunyodkorlik ishlari ketmoqda. Bu ishlar iqtisodiy islohatlarni amalga oshirish bilan bevosita bog'liqdir. Bozor munosabatlariga o'tish, iqtisodiyotda xususiy mulkning mavqeini oshirish, xususiy mulkdorlar sinfini shakllantirish, tadbirkorlik faoliyatiga keng yo'l ochib berish, bozor infratuzilmasi institutlarini tashkil etish, raqobat muhitini shakllantirish, tadbirkorlik faoliyati sub'ektlari huquq va majburiyatlarini himoya qilish ayni kunda dolzarb masalalar hisoblanadi.

Majburiyat huquqi fuqarolik huquqining etakchi kichik sohalaridan biri bo'lib, uning normalari bilan tartibga solinadigan mulkiy munosabatlarning xususiyatlariga ko'ra tegishli institutlar va yordaichi institutlardan tashkil topadi. Bunday holat ijtimoiy hayotning ko'p sohalarida shaxslarning turli extiyojlarini ta'minlashning majburiyat huquqi normalari vositasida tartibga solinishi bilan bog'liqdir.

Fuqarolik huquqida majburiyatlarni buzganlik uchun javobgarlik masalasi erkin bozor iqtisodiyoti mamlakatimizda rivojlanayotgan bir sharoitda, ayniqsa, kichik va xususiy tadbirkorlik uchun barcha iqtisodiy, huquqiy shart-sharoitlar yaratilgan bir vaqta shartnomalar va shu shartnomalar asosida olingan majburiyatlarni o'z vaqtida bajarmasligi oqibatida kelib chiqadigan moddiy va ma'naviy zararlarni qoplash o'ta dolzarb masaladir.

Majburiyat yuzasidan qarzdor bo'lgan shaxs uni butunlay bajarmasligi yoki lozim darajada bajarmasligi, majburiyatni bajarish yuzasidan belgilangan huquq normalariga rioya qilmasligi huquqqa xilof xarakter yoki xarakatsizlik hisoblanib, bu hol majburiyat buzilganligidan dalolat beradi.

F.K.ning 14-moddasi 2-qismida zarar tushunchasi normalangan. Bunga asosan, zarar deganda, huquqi buzilgan shaxsni buzilgan huquqini tiklash uchun qilgan yoki qilinishi lozim bo'lgan xarajatlari, uning mol-mulki yo'qolishi yoki shikastlanishi (haqiqiy zarar), shuningdek bu shaxs o'z huquqlari buzilmaganida odatdagi fuqarolik muomlasi sharoitida olishi mumkin bo'lgan, lekin ololmay qolgan daromadlari (boy

berilgan foyda) tushuniladi. O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudining Plenumi qarori ham mavjud zarar tarkibiga faqatgina tegishli shaxs tomonidan aniq etkazilgan zararlarnigina emas, balki shaxsning buzilgan huquqini tiklashi uchun qilgan yoki qilishi lozim bo'lgan xarajatlar ham kirishini belgilaydi.

Majburiyatni bajarilishi mumkin bo'lmasligi qarzdorni kreditor oldida bo'lgan javobgarligidan ozod qilmaydi. Qarzdor faqat majburiyatning bajarilishi mumkin bo'lmasligida o'z aybining yo'qligini isbot qilsagina, javobgarlikdan ozod bo'ladi.

Mavzuning o'rganilganlik darajasi; Bu mavzu bo'yicha ko'pgina olimlarimiz tadqiqot ishlarini olib borganlar. Jumladan Abdusalomov M.A., Braginskiy M.I., Vitryanskiy V.V., Zakirov I.B., Raxmoqulov M., Umaroa T., Chjen V.A., Egamberdieva N., Ergashev V.Yo., va O. Oqyulovlar o'zlarini bir nechta asarlari va tadqiqotlarida majburiyatlarni vujudga kelishi, majburiyat sub'etlari, majburiyatni bajarish, majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash, majburiyatlarni buzganlik uchun javobgarlik, majburiyatlarni bekor bo'lish asoslari haqida ma'lumot berganlar va muammolarni yoritib berganlar.

Bitiruv malakaviy ishning maqsadi; Fuqarolik huquqida majburiyatlarni buzilishi va majburiyatlarni buzganlik uchun javobgarlik asoslari, qarzdor tomonidan majburiyatlarni qastdan buzilishi, qarzdorning javobgarlikdan ozod qilinishi asoslari, qarzdorning zararni to'lash majburiyati, majburiyatni bajarishga to'sqinlik qiladigan holatlar, majburiyatning qarzdor va kreditor tomonidan kechiktirilishi oqibatlarini ilmiy – nazariy hamda amaliy jihatdan yoritib berish.

Bitiruv malakaviy ishning vazifalari;

- 1.Majburiyatlarni bajarish tushunchasi va tamoyillarini taxlil qilish.
- 2.Majburiyatlarning buzilishi va buning uchun fuqarolik – huquqiy javobgarlik tushunchasini taxlil qilish.
- 3.Qarzdorning javobgarlikdan ozod qilinishi asoslarini o'rganish va taxlil qilish.
- 4.Majburiyatlarning qarzdor va kreditor tomonidan kechiktirilishi oqibatlarini o'rganish va taxlil qilish.

Ishning amaliy ahamiyati; Ishning amaliy ahamiyati shundaki, jamiyatda shartnoma majburiyatlarining lozim darajada bajarilishi qanchalik ahamiyatga ega ekanligi va uni buzganlik uchun javobgarlik asoslarini mavjudligini hisobga olingan holda, fuqarolik qonun hujjatlarida majburiyatlarning bunday darjada bajarilishini ta'minlash uchun lozim bo'lgan ma'lum choralardan foydalanish zarurligini belgilaydi va talabalarni bu boradagi huquqiy bilimni oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Bitiruv malakaviy ishning tarkibi. Bitiruv malakaviy ish ikki bobdan iborat bo'lib, Birinchi bob "Fuqarolik – huquqiy javobgarlikni belgilanishi" deb nomlanib bu bobda Fuqarolik huquqida majburiyatlarni buzilishi, qonun va shartnomada belgilangan sanksiyalar qo'llanilishi, majburiyatlarni buzganlik uchun javobgarlik asoslari, hamda qarzdor tomonidan majburiyatlarni qattdan buzilishi oqibatlari haqida so'z yuritiladi.

Ikkinchi bob "Qarzdorning javobgarlikdan ozod qilinishi asoslari" deb nomlanib, bu bobda. Qarzdorning zararni to'lash majburiyati, majburiyatni bajarishga to'sqinlik qiladigan holatlar, majburiyatning qarzdor va kreditor tomonidan kechiktirilishi oqibatlari haqida so'z yuritiladi.

1.1. Fuqarolik huquqida majburiyatlarni buzilishi

Fuqarolik huquqida majburiyat deb shunday fuqarolik huquqiy munosabatga aytiladiki, unga asosan bir shaxs (qarzdor) boshqa shaxs (kreditor) foydasiga muayyan harakatlarni amalga oshirishga, chunonchi, mol-mulk topshirish, ishni bajarish, xizmatlar ko'rsatish, pul to'lash va hokazo yoki muayyan harakatdan o'zini saqlashga majbur bo'ladi, kreditor esa – qarzdordan o'zining majburiyatlarini bajarishni talab qilish huquqiga ega bo'ladi.

Demak, majburiyat keng ma'noda huquq sub'ektlari hisoblangan shaxslar (yuridik shaxslar va fuqarolar) o'rtasida bo'ladigan fuqarolik-huquqiy xarakterdagi munosabatlardir.

Majburiyat huquqi mulk topshirish, ishlar bajarish, xizmat ko'rsatish yoki pul to'lash bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladigan fuqarolik huquqiy normalar yig'indisidir.

Majburiyatlar to'g'risidagi normalar mulkning bir shaxsdan ikkichi shaxsga o'tishini, ishlab chiqarish va maishiy xizmat ko'rsatish korxonalarini orqali xilma-xil xizmatlar ko'rsatilishini tartibga soladi. Majburiyatlar vositasida mulk va mulkiy huquqlar qo'riqlanishi ta'minlanadi, fuqaroning sog'lig'iga zarar etkazilganda, fuqaro o'ldirilganda ko'rilgan zararlar qoplanadi va hokazo.

Majburiyatlar mazmuni bo'yicha ikki turkumga: shartnomali majburiyatlar va shartnomasiz (shartnomadan tashqari) majburiyatlarga bo'linadi.

Shartnomali majburiyatlarga oldi-sotdi, mahsulot etkazib berish, qarz, kontraktatsiya, pudrat, mulk ijarasi, turar-joy ijarasi, yuk va yo'lovchilar tashish kabi shartnomalar kiradi.

Shartnomadan tashqari majburiyatlarga zarar etkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlar, mulkni asossiz olish yoki asossiz tejashtan kelib chiqadigan majburiyat kabilar kiradi.

Majburiyatlar mazmuni, ob'ektlari va sub'ektlariga qarab quyidagi turlarga bo'linadi:

Karimov I.A. O'zbekiston - bozor munosabatlari o'tishning o'ziga xos yo'li. -T.: O'zbekiston. 1993

1. Ijobiy mazmunli majburiyatlar va salbiy mazmunli majburiyatlar. Agar majburiyat yuzasidan qarzdor muayyan bir harakatni qilishga burchli bo'lib, kreditor aynan shu harakatning qilinishini talab qilishga haqli bo'lsa-bunday majburiyat ijobiy mazmunli majburiyat, deb ataladi. Huquqiy munosabatning ko'pchiligida ijobiy mazmunli majburiyatlar yotadi. Masalan, oldi-sotdi, mulkni ijaraga berish, maishiy xizmat ko'rsatish sohasida olinadigan majburiyatlar-ijobiy mazmunli majburiyatlardir.

Agar majburiyat bo'yicha qarzdor muayyan harakatni qilishdan saqlanishga burchli, kreditor harakat qilishdan saqlanishni talab etish huquqiga ega bo'lsa, bunday majburiyat salbiy mazmunli majburiyat deb ataladi. Masalan, nashriyot shartnomasi bo'yicha muallif shartnoma kuchda bo'lgan davrda o'z asarini boshqa nashriyotga topshirishdan saqlanish majburiyatini olsa, nashriyot muallifning boshqa nashriyot bilan shartnoma tuzishdan saqlanishini talab etish huquqini oladi.

2. Bir tomonlama, ikki yoki ko'p tomonlama majburiyatlar. Agar majburiyatda qatnashuvchilarning birida faqat talab qilish huquqi (yoki huquqlari), ikkinchi tomonda esa, faqat majburiyat (majburiyatlar) bo'lsa, bunday majburiyatlarga bir tomonlama majburiyat deb aytiladi.

Agar huquqiy munosabatda qatnashuvchilarning har qaysisi ham huquq, ham majburiyatga (qator huquqlar va majburiyatlarga) ega bo'lsa, bunday majburiyat ikki tomonlama majburiyat hisoblanadi. Masalan, oldi-sotdi, ijara, pudrat shartnomalari. Ko'p tomonlama majburiyatlarda uch va undan ortiq taraflar ishtirok etib, ularning har biri muayyan huquq va majburiyatlarga ega bo'ladi. Masalan, lizing, franshizing shartnomalari.

3. Muayyan harakatni bajarishga qaratilgan va muqobil majburiyatlar. Agar huquqiy munosabat bo'yicha kreditor qarzdordan muayyan bir harakat qilinishini, masalan, ma'lum ishning bajarilishini, biron-bir ashyoning topshirilishini yoki ma'lum summa pul to'lanishini talab qilish huquqiga ega bo'lsa, bunday majburiyat muayyan harakatni bajarishga qaratilgan majburiyat deb ataladi. Agar huquqiy munosabatda kreditorning talabi bo'yicha qarzdor bir necha harakatlardan birini bajarishga majbur bo'lsa, bunday majburiyat muqobil majburiyat sanaladi. Muqobil majburiyat bo'yicha huquqiy munosabatda bir necha harakat ko'rsatilgan bo'lsa ham,

majburiyatning mazmunini qarzdorning faqat birgina majburiyati va kreditorning shu majburiyatning bajarilishini talab qilishga bo'lgan huquqi tashkil etadi. Qonun, shartnoma yoki majburiyatning mohiyatidan boshqacha tartib anglashilmasa, muqobil majburiyatni tanlash huquqi qarzdor ixtiyorida bo'ladi.

4. Shaxsiy xarakterga ega bo'lgan majburiyatlar va shaxsiy xarakterga ega bo'lmagan majburiyatlar.

Ba'zi majburiyatlar huquqiy munosabatda qatnashuvchilarning har qaysisi yoki birining shaxsi bilan qat'iy bog'liq bo'lishi mumkin. Masalan, topshiriq shartnomasi bo'yicha vujudga keladigan majburiyat vakilning (topshiriqni bajaruvchining) ishonchli shaxs bo'lishiga qarab belgilanadi. Bunday shaxsiy xarakterga ega bo'lgan majburiyatlarning bajarilishini, agar qonun yoki shartnomada boshqacha hol belgilanmagan bo'lsa, boshqa shaxsga o'tkazilishiga yo'l qo'yilmaydi, kreditor ham boshqa shaxs bilan almashinishi mumkin emas. Bunday majburiyat qarzdor yoki kreditorning vafot etishi bilan bekor bo'ladi.

Aksariyat huquqiy munosabatlarda majburiyatning kim tomonidan bajarilishi ahamiyatga ega bo'lmaydi. Masalan, qarz shartnomasi bo'yicha majburiyat fuqaro G. tomonidan ham yoki uning uchun fuqaro B. tomonidan ham bajarilishi mumkin. Bunday shaxsiy xarakterga ega bo'lmagan majburiyatlar bo'yicha kreditor ham, qarzdor ham boshqa shaxs bilan almashinishiga yo'l qo'yiladi. Bunday majburiyatlar bo'yicha kreditor yoki qarzdorning vafot etishi majburiyatning bekor qilinishi uchun asos bo'lmaydi.

Majburiyatlar quyidagi asoslardan kelib chiqadi:

-qonunda nazarda tutilgan shartnomalar va boshqa bitimlardan, shuningdek garchi qonunda nazarda tutilgan bo'lmasa-da, lekin unga zid bo'lmagan shartnomalar va boshqa bitimlardan;

-qonunda fuqarolik huquq va burchlari vujudga kelishining asosi sifatida nazarda tutilgan davlat organlarining yoki fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari hujjatlaridan;

Boboev H., Xasanov S. Avesto-ma'naviyatimiz sarchashmasi. -T.: Adolat. 2001. -52 b.

- sudning fuqarolik huquq va burchlarini belgilagan qaroridan;
- qonun yo'l qo'yadigan asoslarda mol-mulk olish natijasida;
- fan, adabiyot, san'at asarlarini yaratish, ixtirolar va boshqa intellektual faoliyat natijasida;
- boshqa shaxsga zarar etkazish natijasida;
- asossiz boyib ketish natijasida;
- fuqarolar va yuridik shaxslarning boshqa harakatlari natijasida;
- qonun hujjatlari fuqarolik-huquqiy oqibatlarining kelib chiqish bilan bog'laydigan hodisalar natijasida.

Majburiyat sub'ektlari, taraflari, ob'ektlari, mazmuni. Regress majburiyat

Majburiyat sub'ektlari – fuqarolar, yuridik shaxslar va davlatdir.

Majburiyat taraflari – kreditor va qarzdor.

Majburiyat sub'ektlari va ob'ektlari uning muhim elementlari hisoblanadi.

Majburiyat sub'ektlari muayyan huquqlarga ega bo'lgan va zimmasiga majburiyat olgan shaxslardir. Har bir majburiyatda, albatta, ikki taraf ishtirok etadi. Muayyan bir harakatning qilinishini yoki muayyan harakatni qilishdan saqlanishni talab qilishga haqli bo'lgan taraf – kreditor; muayyan harakatni qilishga yoki harakatni qilishdan saqlanishga majbur bo'lgan taraf esa – qarzdor deb ataladi.

Majburiyatda ishtirok etuvchi kreditorning huquqi nisbiy huquq bo'ladi, chunki kreditor faqat ma'lum shaxs yoki shaxslarga (bir qarzdor yoki bir necha qarzdorlarga) nisbatan talab qo'yish huquqiga ega.

Majburiyatda kreditorning talab qilish huquqi va shunga yarasha qarzdorning burchi nimaga qarata belgilangan bo'lsa, shuning o'zi majburiyat ob'ekti hisoblanadi.

Jumladan, huquq va burchlar biron-bir ashyoni olishga, topshirishga, muayyan pul summasini to'lashga, biron-bir ishning bajarilishiga qaratilgan huquqiy harakatlardan iborat bo'lishi mumkin.

Majburiyat mazmuni deganda, kreditorning qarzdor tomonidan muayyan harakatlar qilinishini (yoki qilinmasligini) talab qilishga bo'lgan huquqi va qarzdorning shunga yarasha bo'lgan burchi tushuniladi.

Regress majburiyat. "Regress" fuqarolik huquqida "qaytarish" tushunchasini,

masalan, birov uchun to'langan pulning qaytarilishi to'g'risidagi talabni bildiradi. Sheriklik va qo'shimcha majburiyatlarni bajarishdan-qaytarma majburiyatlar kelib chiqadi. Sherik qarzdorlardan biri kreditorga nisbatan majburiyatni to'la hajmda bajarib, keyinchalik ular uchun to'langan summani, qilingan ish harajatlarini qolgan qarzdorlardan qaytarma talab asosida qoplata oladi.

Regress (qaytarma) majburiyat bir taraf ikkinchi taraf uchun uchinchi shaxs bajargan majburiyatni qaytarish to'g'risida talab qila olish huquqidir. Regress (qaytarma) talabda boshqa majburiyat singari ikki taraf ishtirok etadi. Masalan, qarz shartnomasiga asosan qarzdorlardan biri qarzni to'la hajmda to'lasa, qarz majburiyati bekor bo'ladi. Lekin boshqa qarzdorlar uchun qarzni to'lagan qarzdor sheriklari uchun bajarganlarni qolgan qarzdorlardan undirish uchun qaytarma talab qila oladi. Agar majburiyatni to'la hajmda *bajargan* qarzdor bu to'g'rida boshqa sherik qarzdorlarini ogohlantirmasa, sherik qarzdorlar majburiyatni bajargan bo'lsa, zarar ko'rgan qarzdor qolgan qarzdorlarga nisbatan qaytarma da'vo qo'zg'ata olmaydi. U faqat kreditorga nisbatangina uning asossiz olganini qaytarishi to'g'risida da'vo qila oladi. Qaytarma talab uchinchi shaxsga nisbatan qilingan harajatning umumiy miqdoridan oshmasligi kerak.

Kreditorning o'zgarishi majburiyatga oid huquqiy munosabat-larda muayyan sub'ektlar o'rtasida vujudga keladi. Majburiyatni bajarishda ishtirok etayotgan taraflar o'rinlarini boshqa shaxs bilan almashinishlariga qonun bo'yicha yo'l qo'yiladi. Majburiyatda qatnashuvchi kreditor ham, qarzdor ham boshqa shaxslar bilan almashinishlari mumkin.

Kreditorning almashinishi deb – majburiyatda ishtirok etayotgan kreditor o'z o'rini boshqa shaxs bilan almashinishiga aytiladi. Kreditorning talab qilish huquqini boshqa shaxsga o'tkazilishiga, agar bu qonun yoki shartnomaga zid bo'lmasagina yoki talab kreditorning shaxsi bilan bog'liq bo'lmasagina yo'l qo'yiladi. Agar talab kreditorning shaxsi bilan chambarchas bog'langan bo'lsa, masalan, FKning 314-moddasida

“O'zbekiston Respublikasida kooperatsiya to'g'risida”gi qonunga o'zgartishlar va qo'shimchalar kiritish haqida O'zbekiston Respublikasining qonuni. 1995 yil 28 dekabr

ko'rsatilganidek, alimentlar va hayotga yoki sog'liqqa etkazilgan zararni to'lash to'g'risidagi talablarning boshqa shaxsga o'tishiga yo'l qo'yilmaydi.

Ba'zi hollarda talab qilish huquqini o'tkazishga shartnoma bo'yicha ham yo'l qo'yilmaydi. Masalan, umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy (kvartira) ni boshqa shaxsga bergan shaxs o'zining talab qilish huquqini boshqa shaxsga o'tkaza olmaydi. Kreditorning majburiyat bo'yicha huquqlari boshqa shaxsga quyidagi hollarda o'tadi:

- kreditor huquqlaridagi universal huquqiy vorislik nati-jasida;
- kreditor huquqlarini boshqa shaxsga o'tkazish to'g'risidagi sudning qaroriga muvofiq;
- qarzdorning majburiyati ushbu majburiyat bo'yicha qarzdor bo'lmagan kafil yoki garovga qo'yuvchi tomonidan bajarilishi oqi-batida;
- sug'urta holati boshlanishi uchun javobgar bo'lgan qarzdorga nisbatan kreditor huquqlarining sug'urta qiluvchiga subrogatsiyasi (o'tishi) natijasida;
- qonunda nazarda tutilgan boshqa hollarda.

Talab qilish huquqini boshqa shaxsga o'tkazgan kreditor bu huquqni tasdiqlaydigan hujjatlarni ana shu shaxsga topshirishga majbur. Chunonchi, kreditor qarzdordan tilxat olgan bo'lsa, mazkur hujjatga talab qilish huquqining o'tkazilganligini yozib, uni yangi kreditorga topshirishi lozim. Dastlabki kreditor yangi kreditor oldida unga o'tkazilgan talabning qarzdor tomonidan bajarilmaganligi uchun javob bermaydi, dastlabki kreditor yangi kreditor oldida qarzdor uchun o'z zimmasiga kafolatini olgan hollar bundan mustasno.

Kreditorning huquqlari boshqa shaxsga o'tishi uchun, agar qonun yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, qarzdorning roziligi talab qilinmaydi.

Agar qarzdor kreditorning huquqlari boshqa shaxsga o'tganligi haqida yozma ravishda xabardor qilinmagan bo'lsa, yangi kreditor shu tufayli kelib chiqqan o'zi uchun noqulay oqibatlar xavfini o'z zimmasiga oladi. Mazkur holda majburiyatning dastlabki kreditorga nisbatan bajarilishi tegishli kreditorga nisbatan bajarish deb hisoblanadi (FKning 313-moddasi).

Qarzdor majburiyat bo'yicha huquqlar yangi kreditorga o'tganligi haqida ogohlantirish olgan paytda dastlabki kreditorga qarshi e'tirozlarni yangi kreditorning

talabiga qarshi qo'ya oladi. Masalan, majburiyatning qisman bajarilganligini yoki qarz hujjatida ko'rsatilgan summaning olinmagan-ligini ko'rsatib, o'z e'tirozlarini yangi kreditor talabiga qarshi qo'yish huquqiga ega. Qarzdorning almashinishiga kelsak, majburiyatda qatnashayot-gan qarzdor ham o'z o'rnini boshqa shaxs bilan almashish huquqiga ega. Qarzdor almashgani tufayli yangi qarzdor majburiyatli bo'lib qolishiga qarzning (majburiyatning) ko'chirilishi deyiladi.

Qarzdorning o'z qarzini boshqa shaxsga o'tkazishiga faqat kreditorning roziligi bilan yo'l qo'yiladi. Qarzdor uchun qaysi kreditorga nisbatan majburiyatni bajarishning farqi yo'q bo'lsa ham kreditor uchun kim yangi qarzdor bo'lishining ahamiyati bor. Avvalo, kreditorning yangi qarzdorning mulkiy holati, ish qobiliyati hamda majburiyatni bajarishga qodir bo'lish-bo'lmasligi qiziqtiradi.

Agar, masalan, yuqori malakali usta ishni bajarishni o'z shogirdiga topshirmoqchi bo'lsa, kreditor ish manfaatlarini ko'zlab bunga rozi bo'lmasligi ham mumkin.

Dastlabki qarzdor boshqa shaxsga majburiyatini o'tkazganida kreditorga nisbatan majburiyatni bajarishdan butunlay ozod bo'ladi. Uning barcha majburiyati yangi qarzdor zimmasiga o'tadi.

Kreditor bilan dastlabki qarzdor o'rtasidagi munosabatlarga asoslangan barcha e'tirozlarni yangi qarzdor kreditorning talabiga qarshi qo'ya oladi, jumladan, yangi qarzdor ham dastlabki qarzdor kabi majburiyatning qisman bajarilganligini yoki qarzning qisman to'langanligini yoxud hujjatda ko'rsatilganga qaraganda kamroq summada olinganligini aytib, e'tirozlarini bildira oladi.

Kreditor yangi qarzdordan majburiyatni to'la hajmda baja-rishni talab qila oladi, chunki majburiyatni ko'chirishda uning maz-muni o'zgarmaydi. Masalan, qarz shartnomasida qarzdor almashsa, kreditor yangi qarzdordan to'la hajmda to'linishini talab qila oladi.

O'zbekiston Respublikasining "Jamoat birlashmalari to'g'risida" gi, "Siyosiy partiyalar to'g'risida" gi, "Nodavlat notijorat tashkilotlari to'g'risida" gi qonunlari. G'G" Norma" Yuridik axborot tizimi. 2005 yil 1 aprelgacha bo'lgan versiyasi

Agar kafil yoki garovga qo'yuvchi yangi qarzdor uchun javobgar bo'lishiga rozilik bermasa, kafillik yoki uchinchi shaxs tomonidan berilgan garov qarzning boshqa shaxsga ko'chirilishi bilan bekor bo'ladi.

Qarzni (majburiyatni) ko'chirish ko'pincha fuqarolarning o'zaro munosabatlarida qo'llaniladi. Ammo majburiyat qarzdorning shaxsi bilan bog'liq bo'lsa, qarzni ko'chirish mumkin emas.

Yozma shaklda tuzilgan bitimga asoslangan talab qilish huquqini o'tkazish va qarzni (majburiyatni) ko'chirish oddiy yozma shaklda qilinishi lozim. Agar bitim notarial tasdiqlangan va davlat ro'yxatidan o'tkazilgan bo'lsa, u holda ushbu tegishli shaklga rioya qilingan holda amalga oshiriladi. FKning 323-moddasida qarzni ham, majburiyat bo'yicha ijroni ham bir paytda boshqa shaxsga o'tkazish qoidalari nazarda tutilgan. Bunga asosan qarzdorni qarzni to'lash majburiyatidan ozod qilmagan holda qarzni yoki uning bir qismini boshqa shaxsga o'tkazishga ruxsat beriladi. Bu holda har ikkala qarzdor majburiyatning bajarilishi uchun sherik (solidar) javobgar bo'ladi. Qarzdorning uchinchi shaxs bilan shartnomasi asosida uchinchi shaxs majburiyatining bajarilishi bo'yicha kreditor oldida emas, balki faqat qarzdor oldida burchli bo'ladi.

Ma'lumki, jamiyatimiz hayotining eng muhim tamoyillaridan biri qonun ustuvorligi hisoblanadi. Uning mohiyati shundan iboratki, "asosiy ijtimoiy, eng avvalo iqtisodiy munosabatlar faqat qonun bilan tartibga solinadi, uning barcha qatnashchilari esa hech bir istisnosiz huquq normalarini buzganligi uchun javobgar bo'ladi". Bozor mexanizmining eng asosiy xususiyatlaridan biri "xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'rtasida ularning iqtisodiy javobgarligi va to'liq iqtisodiy mustaqilligi asosida" qonun va shartnomalar intizomiga qat'iy rioya qilish hisoblanadi. Qonun va shartnomalar mazmunida esa ko'p hollarda fuqarolar va yuridik shaxslar zimmasiga yuklangan majburiyatlar yotadi.

Majburiyat yuzasidan qarzdor bo'lgan shaxs uni butunlay bajarmasligi yoki lozim darajada bajarmasligi, majburiyatni bajarish yuzasidan belgilangan huquq normalariga rioya qilmasligi huquqqa xilof harakat yoki harakatsizlik hisoblanib, bu

hol majburiyatni buzish deb ko'riladi. Majburiyat yuzasidan qarzdor shaxs shuning o'zi bilan kreditorning sub'ektiv huquqini buzgan hisoblanadi. Chunonchi, sifatsiz mahsulot (tovar) etkazib berishda mahsulot sotuvchi tashkilot – qarzdor sifatida huquq normasini, ya'ni, FKning tegishli moddasida ko'rsatilgan qoidani buzish bilan birga mahsulot oluvchi korxonaning, ya'ni, kreditor tashkilot qarzdor tashkilotdan shartnomaga muvofiq sifatli mahsulot (tovar) ning o'ziga topshirilishini talab qila oladi.

Yuqorida aytilganidek, qarzdorning harakatsizligi ham huquqqa xilof hisoblanishi mumkin. Bunday harakatsizlik qarzdorning shunday xatti-harakatidan iborat bo'lib ko'rinadiki, bunda qarzdor o'zi amalga oshirishi lozim bo'lgan harakatni qilmaydi. Masalan, uy-joy ijarasi shartnomasi bo'yicha tashkilotning uyida yashovchi fuqaro belgilangan ijara haqini to'lamasligi bilan Uy-joy kodeksining 69-moddasida belgilangan qoidani buzadi. Shu bilan birga, shartnomaga muvofiq tarzda qarzdordan kvartira haqining o'z vaqtida to'lanishini talab qilish huquqiga ega bo'lgan tashkilotning – ijaraga beruvchining, ya'ni, kreditorning sub'ektiv huquqi ham buziladi.

Bozor munosabatlari sharoitlarida qarzdorning tadbirkorlik qoidalariga zid kelgan harakatlari yoki harakatsizligi, beparvoligi huquq normasini to'g'ridan-to'g'ri buzish bilan bog'liq bo'lmasa ham, huquqqa xilof hisoblanishi mumkin.

Qarzdorning huquqqa xilof xatti-harakati huquq normalariga rioya qilmaslikni bildirganligi tufayli, chunonchi, qarzdor tomonidan olingan majburiyatning butunlay bajarilmasligi yoki lozim darajada bajarilmasligi va shu bilan shartnoma intizomining buzilishi – qonunchilikni buzish deb ham ko'riladi. Binobarin, shartnoma yuzasidan olingan majburiyatlarning shuningdek boshqa majburiyatlarning bajarilishini ta'minlashga qaratilgan kurash – aynan shu vaqtning o'zida qonunchilikka rioya qilish uchun bo'lgan kurash deb ko'riladi.

Qonunchilik xo'jalik yurituvchi sub'ektlar tomonidan shartnoma majburiyatlarining buzilishiga yo'l qo'ymaslik lozimligini normalamaydi. Chunki qarzdor tomonidan majburiyatning buzilishi, mazkur sub'ektlar tomonidan shartnoma intizomiga rioya qilmasligi davlat tomonidan belgilangan huquq normalariga rioya qilmaslikni

bildiradi. Natijada tashkilotlarning mablag'lari muomalada bo'lishi birmuncha sekinlashadi, qurilishlar, korxonalar va tashkilotlarning izchil, uzluksiz ish olib borishlari buziladi.

Qishloq xo'jalik mashinalarining va boshqa mahsulotlarning sanoat korxonalari tomonidan qishloq xo'jalik korxonalariga topshirilishi va ularning davlat buyurtmasi bo'yicha qishloq xo'jalik mahsulotlari topshirish yuzasidan olingan majburiyatlarning o'z vaqtida bajarilishi muhim ahamiyatga egadir.

Kreditorlar sifatida fuqarolar bo'lganida ham tegishli tashkilotlar o'z zimmalariga olgan majburiyatlarni lozim darajada bajarishlari talab qilinadi. Fuqarolik-huquqiy javobgarlik qarzdor tomonidan majburiyatning bajarilmasligi yoki lozim darajada bajarmasligi hollarini nazarda tutib, qonun yoki shartnomada belgilangan sanksiyalar qo'llaniladi.

Fuqarolik-huquqiy javobgarlik majburiyatni bajarmagan qarzdor zimmasiga zararlarni, neustoykani kreditor foydasiga to'lash vazifasini yuklashdan iboratdir. Fuqarolik-huquqiy javobgarlik tushunchasi majburiyatdagi sanksiya tushunchasidan birmuncha torroq ma'noda tushuniladi, chunki bunda qarzdorning javobgarligi barcha hollarda faqat mulkiy javobgarlik bo'lib ko'riladi. Chunonchi, birovga zarar etkazish tufayli vujudga keladigan majburiyatlarda zarar etkazuvchi jabrlangan shaxsga etkazilgan zararining pul bilan hisoblangan miqdorini to'la ravishda to'laydi.

Shartnoma bo'yicha olingan majburiyatlarning bajarilmasligi esa kreditorning ko'rgan zararlarni to'latish uchun ham, qarzdordan neustoykaning undirilishi uchun ham asos bo'ladi. Qarzdorning majburiyatni lozim darajada bajarmasligi, ya'ni, majburiyatni shartnoma yoki qonunda ko'rsatilgan shartlariga muvofiq ravishda bajarmasligi, masalan, mahsulotning sifati, topshirish muddati, shartnomaning bajarilish joyi kabi shartlar buzilishidan iboratdir. Majburiyat qarzdor tomonidan butunlay bajarilmasa, kreditor sud orqali majburiyatning majburiy tartibda bajarilishini, birinchi navbatda, albatta real ravishda bajarilishini, agar majburiyat lozim darajada bajarilmagan bo'lsa, uning qonun yoki shartnomada ko'rsatilgan

o'zgartirishlar va qo'shimchalar kiritish to'g'risida. «Xalq so'zi». 2001 y. 16 fevral.

shartlarga muvofiq bajarilishini talab qilishga haqli.

Yuqorida ko'rsatilgan har ikki holatda, ya'ni, majburiyat butunlay bajarilmaganida ham, lozim darajada bajarilmaganida ham, ya'ni, ayrim shartlari buzilganida ham kreditor qarzdordan qonun yoki shartnomada nazarda tutilgan mulkiy jarimalarning undirilishini, ya'ni, o'zi ko'rgan zararlarning qoplanishini, neustoykalarining to'lanishini talab qila oladi. Shu bilan birga qarzdorni olgan majburiyatlarini bajarish uchun mumkin qadar ko'proq harakat qilishga majbur qiladi.

Fuqarolik-huquqiy javobgarlikning belgilanishi turli sub'ektlar o'rtasidagi munosabatlarda shartnoma intizomining mustahkamlanishiga yordam beradi.

Binobarin, fuqaroliy huquqiy javobgarlik majburiyatlarning real va tegishli darajada bajarilishiga yordam berib, katta yuksak tarbiyaviy rol o'ynaydi. Agar majburiyatni bajarmaslik yoki lozim darajada bajarmaslik natijasida kreditorga zarar etkazilgan bo'lsa, qarzdor bunday zararlarni to'lashga majbur bo'ladi. FKning 324-moddasida qarzdor majburiyatni bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligi tufayli kreditorga etkazilgan zararni to'lashi shart deb ko'rsatiladi.

FKning 14-moddasi 2-qismida zarar tushunchasi normalangan. Bunga asosan, zarar deganda, huquqi buzilgan shaxsning buzilgan huquqini tiklash uchun qilgan yoki qilinishi lozim bo'lgan xarajatlari, uning mol-mulki yo'qolishi yoki shikastlanishi (haqiqiy zarar), shuningdek bu shaxs o'z huquqlari buzilmaganida odatdagi fuqarolik muomalasi sharoitida olishi mumkin bo'lgan, lekin ololmay qolgan daromadlari (boy berilgan foyda) tushuniladi.

Zarar deganda, qarzdor tomonidan majburiyatning butunlay ijro etilmasligi yoki lozim darajada ijro etilmasligi oqibatida kreditor tomonidan qilingan xarajatlar, mulkning yo'qotilishi yoki kamayishi tushuniladi. Kreditorning mulkiy zarariga misol qilib tashkilot tomonidan qilingan ishlarning sifatsiz bajarilishi sababli uni tuzatish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarni yoki shartnomada belgilanmagan muddatda qarzdor tomonidan

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1998 yil 15 iyuldagi 299-son Qaroriga 4-ilova.

Yuqoridagi to'plam. -160-175 b.

yuborilgan, masalan, muddatidan oldin yuborilgan mahsulotni saqlash xarajatlaridan kelgan zararni yoxud kreditor tomonidan boshqa tashkilotlarga to'langan jarimalarni ko'rsatsa bo'ladi. Kreditor bo'lgan fuqaroning zararlariga misol qilib, kiyim tikuvchi atelening xizmatchisi tomonidan fuqaroga kostyum tikilishida u tomondan topshirilgan materiallarning noto'g'ri bichilishi natijasida ko'rgan zararni ko'rsasta bo'ladi. Ikkinchidan, zarar sifatida kreditor tomonidan olinishi mumkin bo'lgan, ammo qarzdor majburiyatni bajarmagani tufayli olinmay qolgan daromadlarni ko'rsatish mumkin. Masalan, kreditor bo'lgan davlat korxonasi qarzdor tashkilotning xom ashyolarni o'z vaqtida etkazib berilishini kechiktirmaganida majburiyat o'z vaqtida bajarilgani holda olishi mumkin bo'lgan, ya'ni, tayyor mahsulotni sotish natijasida olishi mumkin bo'lgan foydaning qarzdor o'z majburiyatini bajarmaganligi sababli olinmagan daromadlari – kreditorning ko'rgan zarari hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudining Plenumi qarori ham mavjud zarar tarkibiga faqatgina tegishli shaxs tomonidan aniq etkazilgan zararlarnigina emas, balki shaxsning buzilgan huquqini tiklashi uchun qilgan yoki qilishi lozim bo'lgan xarajatlar ham kirishini belgilaydi. Ayni paytda bunday xarajatlarning zaruriyligi va ularning taxminiy miqdori javobgarlik miqdorini belgilovchi tovar, ishdagi hamda xizmat ko'rsatishdagi kamchiliklarni bartaraf etishga ketadigan smeta (kalkulyatsiya) sifatidagi va majburiyatlarni buzganlik uchun javobgarlik darajasini belgilovchi shartnoma, asoslantirilgan hisob-kitob kabi boshqa dalillar bilan tasdiqlangan bo'lishi ham kerak. Olinmay qolgan daromadning miqdori (boy berilgan foyda), agarda majburiyat bajarilgan bo'lganida, kreditor qilishi lozim bo'lgan oqilona xarajatlar hisobga olinib aniqlanadi.

Majburiyat huquqida zararining to'la ravishda to'lanishi (qoplanishi) tamoyili belgilanadi. Shu bilan birga, fuqarolar o'rtasidagi munosabatlarda sud zararining undirilishi tartibini belgilashda har ikki tomonning mulkiy ahvolini, xususan, qarzdorning mulkiy ahvolini e'tiborga olib, majburiyatning bajarilishini

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 2004 yil 30 apreldagi tahririda. Ushbu

o'zgartirish 2004 yil 26 iyundan amalga kiritildi

kechiktirishga yoki uni bo'lib-bo'lib bajarilishini belgilashga ham haqli. Bu to'g'risida Fuqarolik protsessual qonunining tegishli moddasida qoida belgilangan. Unda alohida hollarda ish bo'yicha hal qiluv qarorini chiqargan sud yoki hal qiluv qarorini ijro etish joyidagi sud ishda ishtirok etuvchi shaxslarning arizasi bo'yicha taraflarning mulki ahvoliga yoki boshqa holatlarga qarab, hal qiluv qarorining ijrosini kechiktirishga yoki bo'lib-bo'lib ijro etishga, shuningdek uni ijro etish usuli va tartibini o'zgartirishga haqli deb ko'rsatilgan.

N.Egamberdievaning, fikricha faqatgina bevosita zararlar undirilishi kerak, bilvositalari esa undirilishi lozim emas, chunki huquqbuzarlik va ularning yuzaga kelishi o'rtasidagi sababiy bog'lanish huquq tomonidan hisobga olish uchun etarli emas.

FKning 332-moddasiga asosan majburiyatning ayrim turlari bo'yicha hamda muayyan faoliyat turi bilan bog'liq majburiyatlar bo'yicha qonunda zararni to'la qoplashga bo'lgan huquq cheklab qo'yilishi mumkin (cheklangan javobgarlik).

Masalan, yuk tashuvchi transport tashkiloti tashish uchun qabul qilgan mulkni yo'qotganda kelgan zararni yuk jo'natuvchiga yoki oluvchiga yo'qotilgan ashyo qiymati baravarida to'laydi. Agar yuk zararlantirilgan bo'lsa, u holda zararlangan yukning qiymati qanchaga kamaygan bo'lsa, shu summa miqdorida to'laydi.

Holbuki, yuk yuboruvchi yoki yuk oluvchining zararlari faqat yo'qotilgan yukning qiymati yoki qiymatining kamayishi natijasida kelgan zarardangina iborat bo'lmay, yana yuklarni saqlash uchun kerakli ombor binolarini ijaraga olish bilan bog'liq xarajatlardan, xodimlarning bekor turgan davrida ularga to'langan ish haqidan yuk tashuvchining aybi bilan materiallar va uskunalarning o'z vaqtida olinmasligi natijasida sodir bo'lgan boshqa zararlardan iborat bo'lishi mumkin edi. Ammo transport tashkilotlariga nisbatan cheklangan javobgarlik belgilanganligi sababli keyingi zararlar e'tiborga olinmaydi.

Cheklangan javobgarlik transport tashkilotlari va ba'zi boshqa tashkilotlar uchun ham belgilanishi mumkin. Chunonchi, elektr quvvatini etarli miqdorida etkazib berolmagan elektr stantsiyasi – faqat berilmagan elektr quvvati qiymati miqdorida

javobgar bo'lishi mumkin. Tashkilotlar o'rtasidagi majburiyat munosabatlarida ko'proq tadbiq etiladigan mulkiy sanksiya – neustoykadir.

Neustoykani undirish uchun faqat qarzdorning o'z majburiyatini bajarmaganligi ko'rsatilsa kifoya va bunday majburiyatning bajarilmasligi natijasida etkazilgan konkret moddiy zarar miqdorini isbotlash talab qilinmaydi.

Agar muayyan majburiyat uchun belgilangan javobgarlik miqdori qonunda aniq ko'rsatilgan bo'lsa, bunday javobgarlikni cheklash to'g'risida o'zaro kelishishga yo'l qo'yilmaydi.

1.2. Majburiyatlarni buzganlik uchun javobgarlik asoslari

Qarzdor tomonidan majburiyatning bajarilmasligi yoki lozim darajada bajarilmasligi huquqqa xilof harakat yoki harakatsizlik hisoblanadi. Buning uchun umumiy qoida sifatida faqat muayyan asoslar mavjud bo'lgandagina qarzdorning, ya'ni, majburiyatni buzgan shaxsning mulkiy javobgarlikka tortilishi belgilanadi. Fuqarolik huquqida, odatda, majburiyatni buzganlik uchun qarzdorning yoki zarar etkazuvchining javobgarlikka tortilishi uchun quyidagi to'rtta asos bo'lishi ko'rsatilgan:

birinchidan, huquqqa xilof harakat yoki harakatsizlik;

ikkinchidan, zarar etkazilishi;

uchinchidan, huquqqa xilof harakat yoki harakatsizlik bilan sodir bo'lgan zarar o'rtasida sababiy bog'lanish bo'lishi;

to'rtinchidan, qarzdorning yoki zarar etkazuvchining aybi mavjud bo'lishi.

Shuni ko'rsatib o'tish kerakki, shartnomadan yoxud boshqa bir tomonlama bitimdan kelib chiqadigan majburiyatlarda uning bajarilmasligi boshqa shaxsga g'ayriqonuniy ravishda zarar etkazish – barcha hollarda huquqqa xilof bo'lib ko'riladi. Mazkur hollarda qarzdor xatti-harakatining huquqqa xilof bo'lishini belgilashda qanday shartlar mavjud bo'lganida majburiyatni ijro etmaslik uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlikning belgilanishini aniqlash zarur bo'ladi.

Zararlar hamma vaqt ham qarzdorning majburiyatni bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligidan kelib chiqavermaydi. Ba'zi hollarda majburiyatning bajarilmasligi natijasida yuqorida aytganimizdek, mulkiy zarar bo'lmasligi ham

mumkin. Ammo aksariyat hollarda zarar javobgarlikni belgilash uchun zarur shartlardan biri bo'lib ko'riladi.

Zarar etkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlar ba'zi hollarda qonun yo'l qo'ygan harakatlar natijasida ham etkazilishi mumkin. Masalan, davlat, jamiyat yoki ayrim fuqarolarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilishda etkazilgan zarar qonuniy, huquq yo'l qo'ygan harakat bo'lib ko'riladi.

Agar kreditorning talablari zararni undirishga qaratilgan bo'lsa u holda, albatta, quyidagi asoslar: zararning bo'lishi, qarzdorning huquqqa xilof harakati yoki harakatsizligi bilan kreditorning ko'rgan zarari o'rtasida sababiy bog'lanishlar bo'lishi va nihoyat, qarzdorning aybi bo'lishi talab etiladi. Agar kreditorning talabi faqat neustoyka, penya, jarimani undirishga qaratilgan bo'lsa, qarzdor faqat aybi bo'lgandagina mulkiy javobgarlikka tortiladi.

Qarzdorga mulkiy javobgarlikni belgilashdan oldin, ya'ni, kreditorga etkazilgan zararning undan undirilishidan oldin sud har bir aniq holatda, mazkur zararlar qarzdorning o'z majburiyatlarini buzishidan kelgan-kelmaganligini aniqlashi, ya'ni, qarzdorning huquqqa xilof harakati yoki harakatsizligi bilan kreditorning ko'rgan zarari o'rtasida sababiy bog'lanish bo'lib-bo'lmasligini aniqlashi lozim.

Masalan, agar temir yo'l transporti korxonasi yuk oluvchiga zararlangan yukni etkazib bersa, sud kreditorga bunday zararni kim etkazganligini, mahsulot yuboruvchi tashkilotmi yoki temir yo'l korxonasi tomonidan etkazilganligini, bunday zararning sifatsiz tovar yuboruvchi tashkilotning aybi, huquqqa xilof harakati bilan bo'lish-bo'lmanligini yoki tashish uchun qabul qilingan yukning yo'lda saqlanishini ta'minlamagan temir yo'l korxonasining huquqqa xilof harakatlaridan bo'lgan-bo'lmanligini aniqlashi lozim.

FKning 324-moddasida ko'rsatilganidek, qarzdor majburiyatni bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligi tufayli kreditorga etkazilgan zararni to'lashi shart. Bunda shartnoma bilan belgilanadigan majburiyat munosabatlarida ham sababiy

to'g'risida». O'zbekiston Respublikasi yangi qonunlari. «Adolat» №20

bog'lanish muammosini qo'yish va hal qilish zarurligi kelib chiqadi.

Yuridik adabiyotlarda sababiy bog'lanish to'g'risidagi masalani tahlil qilishda barcha mualliflar quyidagi ilmiy qoidalarga yakdillik bilan asoslanadilar:–tabiatda va jamiyatda har bir hodisa faqat atrofdagi boshqa hodisalar bilan bog'liq holdagina olib qaralishi mumkin. Har bir hodisaning kelib chiqishi atrofdagi hodisalar bilan bog'liq bo'lishi, bir hodisaning kelib chiqishiga ikkinchisi, shu bilan birga bir hodisaning o'zi boshqa birmuncha sabablar tufayli sodir bo'lishi mumkin;

–tabiat va jamiyatda sababiy bog'lanish hodisalar o'rtasidagi ob'ektiv ravishda mavjud bo'lgan bog'liqlikdan iborat. Bunday bog'lanishlar kishilar tomonidan o'rganilib, amaliyotda tekshiriladi.

Yuqorida ko'rsatib o'tilgan qoidalarga asoslanib, sud sababiy bog'lanish to'g'risidagi masalan,i hal qilishda mazkur natijaning, ya'ni, kreditor zararlari sodir bo'lishida qarzdorning huquqqa xilof harakati yoki harakatsizligi tufayli bo'lgan boshqa holatlar o'rtasida qanday rol o'ynaganligini e'tiborga olishi, o'zining mulohazasida – mazkur hodisaga sub'ektiv ravishda qilingan bahosidan emas, balki ob'ektiv ravishda mavjud bo'lgan qonuniyatlarga amal qilishi, har bir konkret ishni hal qilishda barcha muhim holatlarni ajratib olishi lozim.

Muayyan bir natijaga qator sabablarning oqibati bo'lishi mumkinligi tufayli har qanday huquqqa xilof harakatsizlik, kreditorning zarar ko'rishiga aloqasi bo'lgan qarzdorning har qanday harakati ham huquqiy ahamiyatga ega, ya'ni, uning uchun javobgarlik tug'diradigan harakat bo'lish-bo'lmasligi masalasini hal qilishda roli bor. Qachonki natija, ya'ni, kreditorga zarar etkazilishi qarzdorning huquqqa xilof harakati yoki harakatsizligidan bevosita vujudga kelganligi ma'lum bo'lsa, ya'ni, to'g'ridan-to'g'ri sababiy bog'lanish mavjud bo'lsa, u holda masalan,ing har etilishi uncha qiyinchilik tug'dirmaydi.

Yuqorida yozilgan nazariy tushunchani quyidagi misol bilan tushuntiramiz. Masalan, mebel fabrikasiga qarashli yuk kirakash avtopark mashinasida tashilishida yong'in bo'lib, fabrikaga mulkiy zarar etkaziladi. Da'vo ishining sudda ko'rilishida avtopark yong'in bo'lishida aybi yo'qligini isbotlay olmadi. Binobarin, fabrikaning

mashinadagi yong'in natijasida ko'rgan zararini to'lashga avtopark majbur qilinadi. Mazkur holda to'g'ridan-to'g'ri sababiy bog'lanish mavjudligini ko'ramiz. Chunki bunday holatda avtopark yo'lga nosoz mashina chiqarganligi va shu bilan uning harakati beparvolikning bo'lishligi – muayyan zararli oqibat sodir etilganligiga sabab bo'ladi.

Qarzdorning harakatlari muayyan zararli oqibatlarning sodir bo'lishiga sabab bo'lgan-bo'lmaganligini belgilash uchun sud bunday holatlarning sababiy bog'lanishiga ta'siri bo'lgan-bo'lmaganligini belgilashi kerak. Bunday maqsadda har xil dalillardan foydalanishga to'g'ri keladi. Jumladan, dalil to'plash uchun ekspertiza tayinlashga, masalan, yuk tashishdan kelib chiqadigan da'volar bo'yicha tovarni tekshirish ekspertizasi tayinlashga, bajarilgan ishlarning sifati to'g'risidagi da'volar bo'yicha texnikaviy ekspertizalar tayinlashga to'g'ri keladi.

Qarzdorning huquqqa xilof harakati yoki harakatsizligi bilan sodir bo'lgan natija o'rtasidagi sababiy bog'lanish qarzdorning majburiyatni butunlay bajarilmaganligi yoki lozim darajada bajarilmaganligi uchun javobgarlikka tortilishiga ob'ektiv asos bo'ladi. Shu bilan birga, qonun javobgarlikning sub'ektiv asosini ham, ya'ni, qarzdorning aybini ham nazarda tutadi.

Majburiyat bajarilmaganligi uchun qarzdorning javobgarligini belgilaydigan shart sifatida ko'riladigan ayb qonunda nazarda tutilgan. Jumladan, FKning 333-moddasida ko'rsatilganidek, qarzdor aybi bo'lgan taqdirda majburiyatni bajarmaganligi yoki uni lozim darajada bajarmaganligi uchun, agar qonun hujjatlarida yoki shartnomada boshqacha tartib belgilanmagan bo'lsa, javob beradi. Agar majburiyat har ikki tarafning aybi bilan bajarilmagan bo'lsa, u holda sud qarzdorning javobgarligini tegishlicha kamaytiradi.

Yuqorida aytib o'tganimizdek, olingan majburiyatlarning tashkilotlar tomonidan ham, fuqarolar tomonidan ham lozim darajada bajarilishi uchun barcha moddiy shart-sharoitlar mavjud. Buning uchun qarzdordan o'z ijodiy qobiliyatlari va irodasining muayyan darajada kuchaytirilishi talab etiladi.

Majburiyatlarni lozim darajada bajarish uchun barcha imkoniyatlardan foydalanish, majburiyatlarni bajarishda vujudga kelishi mumkin bo'lgan qiyinchiliklarni yo'qotish

Ibratov B. Slujba bita i prava potrebitelya. -T.: O'zbekiston. 1992. -35-40 b.

uchun har ikki tarafning – qarzidor va kreditorning ham ma'lum darajada tashabbus ko'rsatishi, diqqat bilan ish qilishi, faol harakat qilishlari zarur.

Barcha sub'ektlar o'z majburiyatlarini bajarishlari uchun o'zidagi mavjud ichki imkoniyatlarni qidirib topish va ulardan mumkin qadar to'liq foydalanish, ishlab chiqarish texnologiyasini takomillashtira borib, mehnat unumdorligini oshirish, uskunalardan, xom ashyo va materiallardan samarali foydalanishda g'amxo'rlik qilishlari lozim. Agar qarzidor o'z erkini, ijodiyotini, kuchini qasddan safarbar qilmaganligi yoki bunga beparvolik bilan qaraganligi natijasida majburiyat butunlay bajarilmasa yoki lozim darajada bajarilmasa, uning aybi bo'lmaganligi aniqlanadi va buning uchun u mulkiy javobgarlikka tortilishi lozim bo'ladi.

Shartnomalardan kelib chiqadigan majburiyatlarga nisbatan ayb to'g'risida gapirar ekanmiz, ayb deb shaxsning majburiyatini bajarishga talab qilingan tarzda munosabatda bo'lmaganligi, qonun va ahloq talablariga muvofiq rioya qilmaganligi va natijada majburiyatning butunlay bajarilmasligi yoki lozim darajada bajarilmasligi tushuniladi.

Fuqarolik huquqi fanida, ayb qasd yoki ehtiyotsizlik (beparvolik) shaklida ifodalanadi.

Qasd shaklida ayb bo'lishida shaxs majburiyatni ongli ravishda, atayin bajarmaydi yoki lozim darajada bajarmaydi.

Fuqarolik muomalasida majburiyatni bajarishga nisbatan bunday munosabatda bo'lish faqat ayrim hollardagina uchraydi. Umumiy qoida sifatida tashkilotlar va fuqarolar o'z zimmalariga olgan majburiyatlarni bajarishga vijdonan munosabatda bo'ladilar.

Majburiyatlarning ayrim turlari bo'yicha qasd shaklida ayb qonunlarda bevosita nazarda tutiladi.

Tashkilotlar tomonidan majburiyatlarning qasddan bajarilmasligi ularning fuqarolik-huquqiy (mulkiy) javobgarlikka tortilishiga, ba'zi hollarda mansabdor shaxslarning jinoiy javobgarlikka ham tortilishiga sabab bo'lishi mumkin.

Yuqorida aytganimizdek, navbatdagi shakli esa – beparvolikdir. Ayniqsa, bu sohada

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1998 yil 4 martdagi "Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning iqtisodiy nochorligi va shartnoma majburiyatlarining bajarilishi uchun mansabdor shaxslarning javobgarligini kuchaytirish to'g'risida"gi Farmonni eslatish o'rinli bo'lardi. Unda e'tirof etilganidek, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning rahbarlari javobgarlikni his etmagan holda o'zibilarchilik, sovuqqonlik va xizmat mansabini suiiste'mol qilish natijasida korxonalar shartnoma intizomini qo'pol ravishda buzib, uni iqtisodiy nochorlik va bankrotlikka olib kelmoqda. Tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, xo'jalik sudlari tomonidan ko'rilgan ishlarning salmoqli foizi shartnoma majburiyatlarini bajarmaslik yoki kechiktirishga oiddir. Shu ma'noda xo'jalik yurituvchi sub'ektlar mansabdor shaxslarining javobgarligini kuchaytirish, shartnomalarning o'z vaqtida tuzilishi va bajarilishini ta'minlash maqsadida yuqorida Farmon bilan xo'jalik sudlari:

- xo'jalik nizolarini ko'rish jarayonida jinoyat alomatlari aniqlangan holatlarda xo'jalik yurituvchi sub'ektlar mansabdor shaxslariga nisbatan jinoyat ishi qo'zg'atish;
- iqtisodiy huquqbuzarlikni sodir qilgan shaxslarga nisbatan ma'muriy javobgarlik choralari qo'llash;
- xo'jalik yurituvchi sub'ektlarga etkazilgan mulkiy zararni aybdor mansabdor shaxslar hisobidan qoplash;
- pul mablag'lari va boshqa mulkdan oqilona foydalanmaganlik, to'lov intizomini buzganlik, shartnoma majburiyatlarini bajarmaslik va korxonalarni bankrotlik darajasiga olib kelganlik uchun xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning rahbarlarini va boshqa xodimlarini egallab turgan lavozimidan ozod etishga qadar bo'lgan intizomiy javobgarlikka tortish haqida tegishli organlarga taqdimnomalar kiritish vakolati berildi.

Beparvolikda qarzdor majburiyatni bajarishga intilmaydi, harakat qilmaydi, buning uchun barcha kuch va qobiliyatini etarli darajada safarbar qilmaydi, ishni bajarishda diqqatsizlikka, e'tiborsizlikka yo'l qo'yadi. Beparvolik shaklidagi ayb ham FKning tegishli moddalarida normalangan.

Fuqarolik kodeksi qo'pol ehtiyotsizlikni oddiy ehtiyotsizlik, oddiy beparvolikdan farq

qiladi. Qonun ba'zi hollarda qarzdorga javobgarlik belgilash uchun oddiy ehtiyotsizlik (beparvolik) emas, balki qo'pol ehtiyotsizlik bo'lishini shart qilib qo'yadi.

Ehtiyotsizlikning qo'pol ehtiyotsizlikdan farqi shundaki, olingan majburiyatlarni tegishli darajada bajarishda e'tiborsizlikning turli darajada bo'lishidir.

Qo'pol ehtiyotsizlik mavjud bo'lganida qarzdor xatti-harakatidagi e'tiborsizlik oddiy ehtiyotsizlikka nisbatan birmuncha qo'pol bo'lib ko'rinadi yoki turmush va ishbilarmonlik qoidalari nuqtai-nazaridan qararak, bunday qo'pol ehtiyotsizlikka nisbatan qattiqroq mas'uliyat belgilanishi, jazo berilishi talab etiladi.

Qarzdor qo'pol ehtiyotsizlikka yo'l qo'yishi bilan fuqarolik muomalasida bo'lgan talablarga atayin e'tiborsizlik bilan qaraydi. Chunonchi, omonatga olingan ashyolar havoning bulutli vaqtida ochiq joyda qoldirilishi tufayli yomg'ir ta'sirida zararlansa, bu holda ehtiyotsizlikka yo'l qo'yilgan deb ko'riladi.

Fuqarolik huquqi fanida ehtiyotsizlik shaklidagi ayb sodir qilinganligini belgilash birmuncha murakkab hisoblanadi. Majburiyatni bajarishga qaratilgan munosabatlarga baho berishda qarzdorning individual xususiyatlariga ham qarash kerak. Chunonchi, fuqaroning aqliy, jismoniy tomonidan etarli darajada kamolotga etmagani aniqlansa, bunday shaxsga nisbatan mulkiy javobgarlikni belgilamaslik masalasi qo'yiladi.

Ba'zi hollarda mazkur sharoitlarda har bir kishi yoki xo'jalik korxonasi xizmatchisi tomonidan amalga oshirilishi lozim bo'lgan g'amxo'rlik choralari ko'rilgan-ko'rilmaganligiga qarab baho berish masalasi tug'iladi.

Shartnoma yuzasidan olingan majburiyatlarni butunlay bajarmaganlik yoki lozim darajada bajarmaganlik uchun qarzdorga mulkiy javobgarlik yuklash to'g'risidagi masalan,i hal qilishda uning tajribasizligi, ma'lum ishlarni bajarishga

qobiliyatsizligiga qarab, ma'lum chekinishlarga yo'l qo'yish noto'g'ri bo'lur edi.

Sudlarga fuqarolik-huquqiy xarakterdagi nizolarni hal qilishdagi barcha hollarda yuridik shaxslarning aybi to'g'risidagi masalan,i tekshirishga, tahlil qilishga to'g'ri keladi. Yuridik shaxsning aybi bo'lishi-bo'lmasligi

Musulmon huquqida fuqarolik huquqi masalalari qator olimlar tomonidan o'rganib chiqilgan.

Qarang: H.R.Rahmonqulov. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining birinchi qismiga umumiy tavsif va sharhlar. -T.:Iqtisodiyot va huquq dunyosi.1999 -20-35 b.;

to'g'risidagi masalani ko'rishda sud korxonasi, muassasa yoki tashkilot mazkur sharoitlarda majburiyatni bajarish uchun maksimal darajada barcha kuch va tashabbusni ko'rsatgan-ko'rsatmaganligini, buning uchun bozor munosabatlari sharoitida bo'lgan keng imkoniyatlardan foydalangan-foydalanmaganligini e'tiborga olish talab etiladi.

Agar yuridik shaxs majburiyatni bajarish uchun barcha zarur choralarini ko'rgan bo'lsa-yu, majburiyatni butunlay yoki qisman bajara olmasa, mas'uliyatni belgilash uchun talab etilgan sub'ektiv asos – ayb bo'lmaganligi sababli bunday tashkilot majburiyatni bajarmaganligi uchun mulkiy javobgarlikdan ozod qilinadi.

Majburiyatni bajarmaslikda yuridik shaxsning aybi mazkur tashkilot organlari (vakillari) hisoblangan va o'zlariga berilgan vakolatlar doirasida harakat qilgan ayrim shaxslarning aybi bilan ko'riladi. Tashkilotlarning aybi – ular tomonidan berilgan vakolatlar doirasida harakat qiluvchi vakillarining, muayyan xizmat vazifalarini bajaruvchi xodimlarining aybi bilan belgilanadi.

Tashkilotlarning aybi – yuridik harakatlarida, masalan, vakil tomonidan qonunga xilof bitimlar tuzilishida, shuningdek faktik harakatlarida, chunonchi, xodimlarning usta tomonidan noto'g'ri o'rgatilishi yoki ularning etarli darajada malakali bo'lmashliklari tufayli sifatsiz mahsulotlar tayyorlanishida ham ko'rilishi mumkin.

Yuridik shaxs shartnoma bo'yicha olingan majburiyatini bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligi uchun mulkiy jarima (sanktsiya) ni to'laganidan so'ng o'zi tomonidan to'langan summalarni regress tartibida majburiyatni bajarmaganlikda yoki lozim darajada bajarmaganlikda aybdor bo'lgan xodimlardan to'la hajmda yoki qisman undirib olishi mumkin. Bunday hollarda muayyan xodimning shaxsiy javobgarligi to'g'risida so'z ketadi. Ularning javobgarligi fuqarolik huquqi normalari bilangina tartibga solinmay, balki mehnat huquqi, ma'muriy huquq va ba'zi hollarda jinoyat huquqi normalari bilan ham tartibga solinishi mumkin. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining 202-moddasi 6-bandiga asosan xodim korxonasi (muassasa, tashkilot) tijorat sirlarini oshkor etganligi uchun to'liq moddiy javobgar

bo'ladi va buning natijasida etkazilgan zararni to'lashi lozim. Yuqorida aytganimizdek, fuqarolik ishlarini hal qilishda xo'jalik sudi shartnoma intizomini qo'pol tarzda buzishda aybdor bo'lgan shaxslarni shaxsiy javobgarlikka tortish to'g'risidagi masalan, i tegishli organlar oldiga qo'yadi. Kreditor qarzdorning harakatlari yoki harakatsizligi huquqqa xilof bo'lishligini, ya'ni, u tomondan majburiyatning bajarilmaganligi yoki lozim darajada bajarilmaganligi faktini va qarzdorning aybli harakati natijasida zarar ko'rganligini isbotlashi lozim. Qarzdor esa javobgarlikdan ozod bo'lishi uchun o'z harakatida ayb yo'qligini isbotlashi, ya'ni, majburiyatni lozim darajada bajarish uchun barcha zarur choralarni ko'rganligini tasdiqlaydigan faktlarni keltirishi lozim.

Qarzdorning aybli deb faraz qilinishini qonun ba'zi holatlarni e'tiborga olib belgilaydi. Chunonchi, jamiyatda majburiyatlarni lozim darajada bajarish uchun barcha shartsharoitlar mavjudligi, ularning bajarilmasligi esa – odatda qarzdorning aybli, harakati natijasida bo'lishligi, qarzdorning aybi bo'lmaganida – uning dalillarni etkazib keltirishi kreditorga qaraganda bir-muncha engil bo'lishligi e'tiborga olinadi. FKning 333-moddasi fuqarolik qonunchiligining asosiy tamoyillaridan birini, ya'ni, qonun yoxud shartnomada nazarda tutilgan istisnolardan tashqari hollarda, majburiyatlarni buzganlik uchun javobgarlikni belgilashda huquqni buzuvchi harakatlarida ayb bo'lishi tamoyilini belgilaydi. Shartnomali majburiyatni buzishdagi ayb, shuningdek shartnomasiz majburiyatlarda ham zarar etkazuvchining aybi deganda, huquqqa xilof harakatni qiluvchi shaxsning qasdi yoki ehtiyotsizligi tushuniladi.

Ammo yuqorida ko'rsatilgan qoida bilan belgilangan ayb qarzdorda bo'lishligi faraz qilinadi. Binobarin, qarzdor o'ziga qo'yilgan aybni yo'qqa chiqarishga harakat qilishi va o'zining aybsizligini isbotlashi kerak.

1.3. Qarzdor tomonidan majburiyatlarni qasddan buzilishi.

Qarzdor tomonidan majburiyatning qasddan buzilishi hollari sud amaliyotida kamdan-kam uchraydi. Ammo ba'zi hollarda majburiyatni qasddan buzish hollari ham uchrashi mumkin. Masalan, tashkilot o'zi tomonidan buyurtma qilingan mahsulotni qasddan qabul qilmaslik hollari, soxta bankrotlik holatlari bo'lishi

mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Hukumatining qarorlari to'plami. 1995. 12-son. 49-modda

Majburiyatlarni buzishda yuridik shaxsning aybi tushunchasi ba'zi xususiyatlarga ega. Bunday ayb masalasini ko'rishda sud aybli bo'lgan tashkilotni muayyan bir butun tashkilot, ya'ni, yuridik sifatida nazarda tutadi.

Binobarin, agar majburiyat tashkilot xodimining aybi bilan bajarilmaganida majburiyatni bajarmaslikda tashkilot aybli bo'lib ko'riladi. Ba'zi hollarda sud tashkilotning majburiyatni bajarish uchun barcha imkoniyatlardan foydalangani holda majburiyat bajarilmay qolganligida uni aybli emas deb belgilashi mumkin.

Aybning qasddan yoki ehtiyotsizlikdan kelib chiqishi, shuningdek ehtiyotsizlik darajasi, umumiy qoida bo'yicha, qarzdorning fuqarolik javobgarligini belgilash uchun ahamiyatli emas, qaysi shaklda bo'lsa ham qarzdor o'z majburiyatini buzishda aybli bo'lsa, buning natijasida kelgan zararni, neustoykani to'lashga majbur bo'ladi. Ammo ba'zi hollarda qonun majburiyatning qarzdor tomonidan faqat qasddan yoki qo'pol ehtiyotsizlik natijasida bajarilmagani uchungina javobgar bo'lishini belgilaydi. Bundan tashqari, qarzdor aybining shakli va darajasi – majburiyat faqat qarzdorning aybli harakatlari bilangina emas, balki kreditor aybi bilan ham bog'liq bo'lgan hollarda va har ikki tarafning aybini qarzdorning javobgarligi hajmini belgilash uchun solishtirib ko'rish zarur bo'lgan hollarda ahamiyatga ega bo'ladi.

Qonunchilikda nazarda tutilganidek, umumiy qoidadan istisno sifatida qarzdorning ba'zi hollarda majburiyatlarni buzganligi uchun javobgarligini aybning bo'lish-bo'lmasligidan qat'i nazar belgilaydi. Bunday hollarda birinchi navbatda birovning aybi uchun javobgarlik belgilaydigan FKning 334-moddasida ko'rsatilgan hollar nazarda tutiladi. Bular jumlasiga majburiyatni o'z aybi bilan buzmay qarzdorga nisbatan olgan majburiyatlarini buzgan shaxslarning uning boshqa qarzdorlari aybi bilan buzilgan majburiyatlar uchun javobgarlikni sud amaliyotida mahsulotlar tayyorlovchi bilan birga mahsulot etkazib berishga majbur bo'lgan tashkilotlarning aybli harakatlari natijasida majburiyat buzilganida mahsulot etkazib beruvchi tashkilotlarga yuklash hollari uchraydi.

Shuningdek mahsulot yoki tovar ishlab chiqaruvchi tashkilot ham mahsulotning sifati

uning aybli harakatlaridan kelib chiqmay, balki unga xom ashyo, materiallar va boshqa narsalar etkazib bergan tashkilotlarning aybli harakatlaridan kelganida ham javobgar bo'ladi.

Agar qarzdor bu tashkilotlarning harakatlari uchun kreditor oldida javobgar bo'lmaganida, kreditor majburiyatlarning ular aybi bilan buzilganida hech qanday chora ko'rmay qolgan bo'lar edi. Qarzdor o'zini javobgarlikdan ozod qilish uchun ba'zi holatlarni, chunonchi, birinchidan, o'zining harakatlarida ayb yo'qligini, ikkinchidan, o'z majburiyatlarini buzgan uning qarzdorlari harakatlarida ham ayb yo'qligini isbotlashi lozim.

Ba'zi hollar uchun qonun biron-bir tarafning harakatida aybning bo'lish-bo'lmasligidan qat'i nazar, javobgarlik belgilaydi.

Bunday javobgarlikning belgilanishi to'g'risida shuni aytish kerakki, odatda, qarzdorning javobgarligi uning harakatlarida ayb bo'lishida belgilanadi. Ammo ba'zi hollarda qonun istisno sifatida qarzdor tomonidan majburiyatlarning boshqa uchinchi shaxslar aybli harakati natijasida bajarilmagani uchun ham javobgar bo'lishini belgilaydi.

Bunday javobgarlik to'g'risida FKning 334-moddasida aytiladi. Unda ko'rsatilishicha, basharti qonun hujjatlari yoki shartnomada bevosita ijrochi bo'lgan uchinchi shaxsning javobgarligi belgilab qo'yilmagan bo'lsa, zimmasiga majburiyatni bajarish vazifasi yuklatilgan uchinchi shaxslarning majburiyatni bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligi uchun qarzdor javobgar bo'ladi. Mazkur hollarda qarzdorning javobgarligini belgilash uchun quyidagi shartlar, chunonchi: qarzdor majburiyatini boshqa shaxslar bajarishlari lozim bo'lishi; bunday harakatlar uchinchi shaxslar uchun belgilangan qoidalar bilan yuklatilgan bo'lishi yoki bunday harakatlar ularning qarzdor bilan tuzilgan shartnomaga asosan bajarilgan bo'lishi yoki ma'muriy jihatdan bo'ysunishlik tufayli bajarilgan bo'lishi; mazkur shaxslarning aybi qasd yoki ehtiyotsizlik shaklida ko'rilgan bo'lishi lozim.

Amalda ushbu qoida yuklarning tranzit tartibida yuborilishida, qachonki, sotilgan tovarlar, bevosita oluvchining manziliga mahsulot tayyorlovchi tomonidan yuborilmay, balki uchinchi bir tashkilot orqali uning omboriga tushirilmay

O'zbekiston Respublikasining Nodavlat notijorat tashkilotlar to'g'risidagi qonuni. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 1999 yil. №5. 115-modda
yuborilishida qo'llaniladi.

Agar kreditor uchinchi shaxsning aybi bilan mahsulotni kechiktirib olsa, mahsulot yuboruvchi tashkilot, ya'ni, mahsulot tayyorlovchining topshirig'i bo'yicha tovarni yuboruvchi uchinchi tashkilot emas, balki qarzdorning bevosita o'zi, ya'ni, mahsulot tayyorlovchi tashkilot javobgar bo'ladi.

Majburiyatni bajarmagan yoki uni lozim darajada bajarmaganligi uchun qarzdor, agar qonun yoki shartnomada boshqacha hol nazarda tutilmagan bo'lsa, o'zining aybi bo'lish-bo'lmasligidan qat'i nazar, mulkiy javobgarlikka tortilishi mumkin. Bu holda mulkiy javobgarlikning belgilanishi xalq xo'jaligi manfaatlarini himoya qilish, fuqarolarning hayoti va sog'liqlarini himoya qilish maqsadlarini ko'zlaydi. Masalan, avtotransport bilan yuk tashish yuzasidan olingan shartnomaviy rejali majburiyatlarni bajarmaslik uchun har ikki tomon – yuk yuboruvchi ham, avtotransport tashkiloti ham o'zlarining ayblari bo'lish-bo'lmasligidan qat'i nazar, mulkiy javobgarlikka tortiladilar.

Avtotransport bilan yuk tashish to'g'risidagi maxsus qonunlarda yuk tashish rejasini bajarish yuzasidan olingan majburiyatlarni bajarmaslik uchun avtotransport tashkilotini va yuk tashuvchini javobgarlikdan ozod qilinadigan holatlar ham ko'rsatiladi.

Qarzdor tomonidan majburiyatning bajarilmasligi yoki lozim darajada bajarilmasligi huquqqa xilof harakat yoki harakatsizlik hisoblanadi. Buning uchun umumiy qoida sifatida faqat muayyan asoslar mavjud bo'lgandagina qarzdorning, ya'ni, majburiyatni buzgan shaxsning mulkiy javobgarlikka tortilishi belgilanadi. Fuqarolik huquqida, odatda, majburiyatni buzganlik uchun qarzdorning yoki zarar etkazuvchining javobgarlikka tortilishi uchun quyidagi to'rtta asos bo'lishi ko'rsatilgan:

birinchidan, huquqqa xilof harakat yoki harakatsizlik;

ikkinchidan, zarar etkazilishi;

uchinchidan, huquqqa xilof harakat yoki harakatsizlik bilan sodir bo'lgan zarar

o'rtasida sababiy bog'lanish bo'lishi;

to'rtinchidan, qarzdorning yoki zarar etkazuvchining aybi mavjud bo'lishi.

Shuni ko'rsatib o'tish kerakki, shartnomadan yoxud boshqa bir tomonlama bitimdan kelib chiqadigan majburiyatlarda uning bajarilmasligi boshqa shaxsga g'ayriqonuniy ravishda zarar etkazish – barcha hollarda huquqqa xilof bo'lib ko'riladi. Mazkur hollarda qarzdor xatti-harakatining huquqqa xilof bo'lishini belgilashda qanday shartlar mavjud bo'lganida majburiyatni ijro etmaslik uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlikning belgilanishini aniqlash zarur bo'ladi.

Zararlar hamma vaqt ham qarzdorning majburiyatni bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligidan kelib chiqavermaydi. Ba'zi hollarda majburiyatning bajarilmasligi natijasida yuqorida aytganimizdek, mulkiy zarar bo'lmasligi ham mumkin. Ammo aksariyat hollarda zarar javobgarlikni belgilash uchun zarur shartlardan biri bo'lib ko'riladi.

Zarar etkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlar ba'zi hollarda qonun yo'l qo'ygan harakatlar natijasida ham etkazilishi mumkin. Masalan, davlat, jamiyat yoki ayrim fuqarolarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilishda etkazilgan zarar qonuniy, huquq yo'l qo'ygan harakat bo'lib ko'riladi.

Agar kreditorning talablari zararni undirishga qaratilgan bo'lsa u holda, albatta, quyidagi asoslar: zararning bo'lishi, qarzdorning huquqqa xilof harakati yoki harakatsizligi bilan kreditorning ko'rgan zarari o'rtasida sababiy bog'lanishlar bo'lishi va nihoyat, qarzdorning aybi bo'lishi talab etiladi. Agar kreditorning talabi faqat neustoyka, penya, jarimani undirishga qaratilgan bo'lsa, qarzdor faqat aybi bo'lgandagina mulkiy javobgarlikka tortiladi.

Qarzdorga mulkiy javobgarlikni belgilashdan oldin, ya'ni, kreditorga etkazilgan zararning undan undirilishidan oldin sud har bir aniq holatda, mazkur zararlar qarzdorning o'z majburiyatlarini buzishidan kelgan-kelmaganligini aniqlashi, ya'ni, qarzdorning huquqqa xilof harakati yoki harakatsizligi bilan kreditorning ko'rgan zarari o'rtasida sababiy bog'lanish bo'lib-bo'lmasligini aniqlashi lozim. Masalan, agar temir yo'l transporti korxonasi yuk oluvchiga zararlangan yukni etkazib bersa, sud kreditorga bunday zararni kim etkazganligini, mahsulot yuboruvchi tashkilotmi

Yuldashev J.I. Aksiyadorlik jamiyatlari fuqarolik huquqining sub'ekti sifatida. –T.: TDYuI. 2004. -6 yoki temir yo'l korxonasi tomonidan etkazilganligini, bunday zararining sifatsiz tovar yuboruvchi tashkilotning aybi, huquqqa xilof harakati bilan bo'lish-bo'lmaganligini yoki tashish uchun qabul qilingan yukning yo'lda saqlanishini ta'minlamagan temir yo'l korxonasining huquqqa xilof harakatlaridan bo'lgan-bo'lmaganligini aniqlashi lozim. FKning 324-moddasida ko'rsatilganidek, qarzdor majburiyatni bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligi tufayli kreditorga etkazilgan zararni to'lashi shart. Bunda shartnoma bilan belgilanadigan majburiyat munosabatlarida ham sababiy bog'lanish muammosini qo'yish va hal qilish zarurligi kelib chiqadi.

Yuridik adabiyotlarda sababiy bog'lanish to'g'risidagi masalani tahlil qilishda barcha mualliflar quyidagi ilmiy qoidalarga yakdillik bilan asoslanadilar:

–tabiatda va jamiyatda har bir hodisa faqat atrofdagi boshqa hodisalar bilan bog'liq holdagina olib qaralishi mumkin. Har bir hodisaning kelib chiqishi atrofdagi hodisalar bilan bog'liq bo'lishi, bir hodisaning kelib chiqishiga ikkinchisi, shu bilan birga bir hodisaning o'zi boshqa birmuncha sabablar tufayli sodir bo'lishi mumkin;

–tabiat va jamiyatda sababiy bog'lanish hodisalar o'rtasidagi ob'ektiv ravishda mavjud bo'lgan bog'liqlikdan iborat. Bunday bog'lanishlar kishilar tomonidan o'rganilib, amaliyotda tekshiriladi.

Yuqorida ko'rsatib o'tilgan qoidalarga asoslanib, sud sababiy bog'lanish to'g'risidagi masalan, i hal qilishda mazkur natijaning, ya'ni, kreditor zararlari sodir bo'lishida qarzdorning huquqqa xilof harakati yoki harakatsizligi tufayli bo'lgan boshqa holatlar o'rtasida qanday rol o'ynaganligini e'tiborga olishi, o'zining mulohazasida – mazkur hodisaga sub'ektiv ravishda qilingan bahosidan emas, balki ob'ektiv ravishda mavjud bo'lgan qonuniyatlarga amal qilishi, har bir konkret ishni hal qilishda barcha muhim holatlarni ajratib olishi lozim. Muayyan bir natijaga qator sabablarning oqibati bo'lishi mumkinligi tufayli har qanday huquqqa xilof harakatsizlik, kreditorning zarar ko'rishiga aloqasi bo'lgan qarzdorning har qanday harakati ham huquqiy ahamiyatga ega, ya'ni, uning uchun javobgarlik tug'diradigan harakat bo'lish-bo'lmasligi masalasini hal qilishda roli bor. Qachonki natija, ya'ni, kreditorga zarar etkazilishi

qarzdorning huquqqa xilof harakati yoki harakatsizligidan bevosita vujudga kelganligi ma'lum bo'lsa, ya'ni, to'g'ridan-to'g'ri sababiy bog'lanish mavjud bo'lsa, u holda masalan,ing har etilishi uncha qiyinchilik tug'dirmaydi.

Yuqorida yozilgan nazariy tushunchani quyidagi misol bilan tushuntiramiz. Masalan, mebel fabrikasiga qarashli yuk kirakash avtopark mashinasida tashilishida yong'in bo'lib, fabrikaga mulkiy zarar etkaziladi. Da'vo ishining sudda ko'rilishida avtopark yong'in bo'lishida aybi yo'qligini isbotlay olmadi. Binobarin, fabrikaning mashinadagi yong'in natijasida ko'rgan zararini to'lashga avtopark majbur qilinadi. Mazkur holda to'g'ridan-to'g'ri sababiy bog'lanish mavjudligini ko'ramiz. Chunki bunday holatda avtopark yo'lga nosoz mashina chiqarganligi va shu bilan uning harakati beparvolikning bo'lishligi – muayyan zararli oqibat sodir etilganligiga sabab bo'ladi. Qarzdorning harakatlari muayyan zararli oqibatlarning sodir bo'lishiga sabab bo'lgan-bo'lmaganligini belgilash uchun sud bunday holatlarning sababiy bog'lanishiga ta'siri bo'lgan-bo'lmaganligini belgilashi kerak. Bunday maqsadda har xil dalillardan foydalanishga to'g'ri keladi. Jumladan, dalil to'plash uchun ekspertiza tayinlashga, masalan, yuk tashishdan kelib chiqadigan da'volar bo'yicha tovarni tekshirish ekspertizasi tayinlashga, bajarilgan ishlarning sifati to'g'risidagi da'volar bo'yicha texnikaviy ekspertizalar tayinlashga to'g'ri keladi.

Qarzdorning huquqqa xilof harakati yoki harakatsizligi bilan sodir bo'lgan natija o'rtasidagi sababiy bog'lanish qarzdorning majburiyatni butunlay bajarilmaganligi yoki lozim darajada bajarilmaganligi uchun javobgarlikka tortilishiga ob'ektiv asos bo'ladi. Shu bilan birga, qonun javobgarlikning sub'ektiv asosini ham, ya'ni, qarzdorning aybini ham nazarda tutadi. Majburiyat bajarilmaganligi uchun qarzdorning javobgarligini belgilaydigan shart sifatida ko'riladigan ayb qonunda nazarda tutilgan. Jumladan, FKning 333-moddasida ko'rsatilganidek, qarzdor aybi bo'lgan taqdirda majburiyatni bajarmaganligi yoki uni lozim darajada bajarmaganligi uchun, agar qonun hujjatlarida yoki shartnomada boshqacha tartib belgilanmagan bo'lsa, javob beradi. Agar majburiyat har ikki tarafning aybi bilan bajarilmagan bo'lsa, u holda sud qarzdorning javobgarligini tegishlicha kamaytiradi.

chuqurlashtirish, xususiy mulk manfaatlarini himoya qilish va tadbirkorlikni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida". O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari. 3-to'plam. - T.: Adolat. 1995 yil.

Yuqorida aytib o'tganimizdek, olingan majburiyatlarning tashkilotlar tomonidan ham, fuqarolar tomonidan ham lozim darajada bajarilishi uchun barcha moddiy shart-sharoitlar mavjud. Buning uchun qarzdordan o'z ijodiy qobiliyatlari va irodasining muayyan darajada kuchaytirilishi talab etiladi.

Majburiyatlarni lozim darajada bajarish uchun barcha imkoniyatlardan foydalanish, majburiyatlarni bajarishda vujudga kelishi mumkin bo'lgan qiyinchiliklarni yo'qotish uchun har ikki tarafning – qarzdor va kreditorning ham ma'lum darajada tashabbus ko'rsatishi, diqqat bilan ish qilishi, faol harakat qilishlari zarur.

Barcha sub'ektlar o'z majburiyatlarini bajarishlari uchun o'zidagi mavjud ichki imkoniyatlarni qidirib topish va ulardan mumkin qadar to'liq foydalanish, ishlab chiqarish texnologiyasini takomillashtira borib, mehnat unumdorligini oshirish, uskunalardan, xom ashyo va materiallardan samarali foydalanishda g'amxo'rlik qilishlari lozim. Agar qarzdor o'z erkini, ijodiyotini, kuchini qasddan safarbar qilmaganligi yoki bunga beparvolik bilan qaraganligi natijasida majburiyat butunlay bajarilmasa yoki lozim darajada bajarilmasa, uning aybi bo'lmaganligi aniqlanadi va buning uchun u mulkiy javobgarlikka tortilishi lozim bo'ladi.

Shartnomalardan kelib chiqadigan majburiyatlarga nisbatan ayb to'g'risida gapirar ekanmiz, ayb deb shaxsning majburiyatini bajarishga talab qilingan tarzda munosabatda bo'lmaganligi, qonun va ahloq talablariga muvofiq rioya qilmaganligi va natijada majburiyatning butunlay bajarilmasligi yoki lozim darajada bajarilmasligi tushuniladi. Fuqarolik huquqi fanida, ayb qasd yoki ehtiyotsizlik (beparvolik) shaklida ifodalanadi.

Qasd shaklida ayb bo'lishida shaxs majburiyatni ongli ravishda, atayin bajarmaydi yoki lozim darajada bajarmaydi.

Fuqarolik muomalasida majburiyatni bajarishga nisbatan bunday munosabatda bo'lish faqat ayrim hollardagina uchraydi. Umumiy qoida sifatida tashkilotlar va fuqarolar o'z zimmlariga olgan majburiyatlarni bajarishga vijdonan munosabatda

bo'ladilar.

Majburiyatlarning ayrim turlari bo'yicha qasd shaklida ayb qonunlarda bevosita nazarda tutiladi. Tashkilotlar tomonidan majburiyatlarning qasddan bajarilmasligi ularning fuqarolik-huquqiy (mulkiy) javobgarlikka tortilishiga, ba'zi hollarda mansabdor shaxslarning jinoiy javobgarlikka ham tortilishiga sabab bo'lishi mumkin. Yuqorida aytganimizdek, navbatdagi shakli esa – beparvolikdir. Ayniqsa, bu sohada O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1998 yil 4 martdagi "Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning iqtisodiy nochorligi va shartnoma majburiyatlarining bajarilishi uchun mansabdor shaxslarning javobgarligini kuchaytirish to'g'risida"[138]gi Farmonni eslatish o'rinli bo'lardi. Unda e'tirof etilganidek, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning rahbarlari javobgarlikni his etmagan holda o'zibilarchilik, sovuqqonlik va xizmat mansabini suiiste'mol qilish natijasida korxonalar shartnoma intizomini qo'pol ravishda buzib, uni iqtisodiy nochorlik va bankrotlikka olib kelmoqda. Tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, xo'jalik sudlari tomonidan ko'rilgan ishlarning salmoqli foizi shartnoma majburiyatlarini bajarmaslik yoki kechiktirishga oiddir. Shu ma'noda xo'jalik yurituvchi sub'ektlar mansabdor shaxslarining javobgarligini kuchaytirish, shartnomalarning o'z vaqtida tuzilishi va bajarilishini ta'minlash maqsadida yuqorida Farmon bilan xo'jalik sudlari:

- xo'jalik nizolarini ko'rish jarayonida jinoyat alomatlari aniqlangan holatlarda xo'jalik yurituvchi sub'ektlar mansabdor shaxslariga nisbatan jinoyat ishi qo'zg'atish;
- iqtisodiy huquqbuzarlikni sodir qilgan shaxslarga nisbatan ma'muriy javobgarlik choralari qo'llash;
- xo'jalik yurituvchi sub'ektlarga etkazilgan mulkiy zararni aybdor mansabdor shaxslar hisobidan qoplash;
- pul mablag'lari va boshqa mulkdan oqilona foydalanmaganlik, to'lov intizomini buzganlik, shartnoma majburiyatlarini bajarmaslik va korxonalarni bankrotlik darajasiga olib kelganlik uchun xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning rahbarlarini va boshqa xodimlarini egallab turgan lavozimidan ozod etishga qadar bo'lgan intizomiy javobgarlikka tortish haqida tegishli organlarga taqdimnomalar kiritish[139] vakolati

berildi. Beparvolikda qarzdor majburiyatni bajarishga intilmaydi, harakat qilmaydi, buning uchun barcha kuch va qobiliyatini etarli darajada safarbar qilmaydi, ishni bajarishda diqqatsizlikka, e'tiborsizlikka yo'l qo'yadi. Beparvolik shaklidagi ayb ham FKning tegishli moddalarida normalangan.

Fuqarolik kodeksi qo'pol ehtiyotsizlikni oddiy ehtiyotsizlik, oddiy beparvolikdan farq qiladi. Qonun ba'zi hollarda qarzdorga javobgarlik belgilash uchun oddiy ehtiyotsizlik (beparvolik) emas, balki qo'pol ehtiyotsizlik bo'lishini shart qilib qo'yadi.

Ehtiyotsizlikning qo'pol ehtiyotsizlikdan farqi shundaki, olingan majburiyatlarni tegishli darajada bajarishda e'tiborsizlikning turli darajada bo'lishidir.

Qo'pol ehtiyotsizlik mavjud bo'lganida qarzdor xatti-harakatidagi e'tiborsizlik oddiy ehtiyotsizlikka nisbatan birmuncha qo'pol bo'lib ko'rinadi yoki turmush va ishbilarmonlik qoidalari nuqtai-nazaridan qarasa, bunday qo'pol ehtiyotsizlikka nisbatan qattiqroq mas'uliyat belgilanishi, jazo berilishi talab etiladi.

Qarzdor qo'pol ehtiyotsizlikka yo'l qo'yishi bilan fuqarolik muomalasida bo'lgan talablarga atayin e'tiborsizlik bilan qaraydi. Chunonchi, omonatga olingan ashyolar havoning bulutli vaqtida ochiq joyda qoldirilishi tufayli yomg'ir ta'sirida zararlangan, bu holda ehtiyotsizlikka yo'l qo'yilgan deb ko'riladi.

Fuqarolik huquqi fanida ehtiyotsizlik shaklidagi ayb sodir qilinganligini belgilash birmuncha murakkab hisoblanadi. Majburiyatni bajarishga qaratilgan munosabatlarga baho berishda qarzdorning individual xususiyatlariga ham qarash kerak. Chunonchi, fuqaroning aqliy, jismoniy tomonidan etarli darajada kamolotga etmagani aniqlansa, bunday shaxsga nisbatan mulkiy javobgarlikni belgilamaslik masalasi qo'yiladi.

Ba'zi hollarda mazkur sharoitlarda har bir kishi yoki xo'jalik korxonasi xizmatchisi tomonidan amalga oshirilishi lozim bo'lgan g'amxo'rlik choralari ko'rilgan-ko'rilmaganligiga qarab baho berish masalasi tug'iladi.

Shartnoma yuzasidan olingan majburiyatlarni butunlay bajarmaganlik yoki lozim darajada bajarmaganlik uchun qarzdorga mulkiy javobgarlik yuklash to'g'risidagi masalan, i hal qilishda uning tajribasizligi, ma'lum ishlarni bajarishga qobiliyatsizligiga qarab, ma'lum chekinishlarga yo'l qo'yish noto'g'ri bo'lur edi.

Sudlarga fuqarolik-huquqiy xarakterdagi nizolarni hal qilishdagi barcha hollarda

Zokirov I.B. O'zbekiston SSRning Grajdanklik huquqi. 2-nashr. –T.: O'qituvchi. 1988. -280 b.
yuridik shaxslarning aybi to'g'risidagi masalan, i tekshirishga, tahlil qilishga to'g'ri keladi. Yuridik shaxsning aybi bo'lishi-bo'lmasligi to'g'risidagi masalani ko'rishda sud korxonasi, muassasa yoki tashkilot mazkur sharoitlarda majburiyatni bajarish uchun maksimal darajada barcha kuch va tashabbusni ko'rsatgan-ko'rsatmaganligini, buning uchun bozor munosabatlari sharoitida bo'lgan keng imkoniyatlardan foydalangan-foydalanmaganligini e'tiborga olish talab etiladi.

Agar yuridik shaxs majburiyatni bajarish uchun barcha zarur choralarini ko'rgan bo'lsa-yu, majburiyatni butunlay yoki qisman bajara olmasa, mas'uliyatni belgilash uchun talab etilgan sub'ektiv asos – ayb bo'lmaganligi sababli bunday tashkilot majburiyatni bajarmaganligi uchun mulkiy javobgarlikdan ozod qilinadi.

Majburiyatni bajarmaslikda yuridik shaxsning aybi mazkur tashkilot organlari (vakillari) hisoblangan va o'zlariga berilgan vakolatlar doirasida harakat qilgan ayrim shaxslarning aybi bilan ko'riladi. Tashkilotlarning aybi – ular tomonidan berilgan vakolatlar doirasida harakat qiluvchi vakillarining, muayyan xizmat vazifalarini bajaruvchi xodimlarining aybi bilan belgilanadi.

Tashkilotlarning aybi – yuridik harakatlarida, masalan, vakil tomonidan qonunga xilof bitimlar tuzilishida, shuningdek faktik harakatlarida, chunonchi, xodimlarning usta tomonidan noto'g'ri o'rgatilishi yoki ularning etarli darajada malakali bo'lmasliklari tufayli sifatsiz mahsulotlar tayyorlanishida ham ko'rilishi mumkin. Yuridik shaxs shartnoma bo'yicha olingan majburiyatini bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligi uchun mulkiy jarima (sanktsiya) ni to'laganidan so'ng o'zi tomonidan to'langan summalarni regress tartibida majburiyatni bajarmaganlikda yoki lozim darajada bajarmaganlikda aybdor bo'lgan xodimlardan to'la hajmda yoki qisman undirib olishi mumkin. Bunday hollarda muayyan xodimning shaxsiy javobgarligi to'g'risida so'z ketadi. Ularning javobgarligi fuqarolik huquqi normalari bilangina tartibga solinmay, balki mehnat huquqi, ma'muriy huquq va ba'zi hollarda jinoyat huquqi normalari bilan ham tartibga solinishi mumkin. Masalan, O'zbekiston

Respublikasi Mehnat kodeksi[140]ning 202-moddasi 6-bandiga asosan xodim korxonasi (muassasa, tashkilot) tijorat sirlarini oshkor etganligi uchun to'liq moddiy javobgar bo'ladi va buning natijasida etkazilgan zararni to'lashi lozim.

Yuqorida aytganimizdek, fuqarolik ishlarini hal qilishda xo'jalik sudi shartnoma intizomini qo'pol tarzda buzishda aybdor bo'lgan shaxslarni shaxsiy javobgarlikka tortish to'g'risidagi masalan, tegishli organlar oldiga qo'yadi.

Kreditor qarzdorning harakatlari yoki harakatsizligi huquqqa xilof bo'lishligini, ya'ni, u tomondan majburiyatning bajarilmaganligi yoki lozim darajada bajarilmaganligi faktini va qarzdorning aybli harakati natijasida zarar ko'rganligini isbotlashi lozim. Qarzdor esa javobgarlikdan ozod bo'lishi uchun o'z harakatida ayb yo'qligini isbotlashi, ya'ni, majburiyatni lozim darajada bajarish uchun barcha zarur choralarni ko'rganligini tasdiqlaydigan faktlarni keltirishi lozim.

Qarzdorning aybli deb faraz qilinishini qonun ba'zi holatlarni e'tiborga olib belgilaydi. Chunonchi, jamiyatda majburiyatlarni lozim darajada bajarish uchun barcha shartsharoitlar mavjudligi, ularning bajarilmasligi esa – odatda qarzdorning aybli, harakati natijasida bo'lishligi, qarzdorning aybi bo'lmaganida – uning dalillarni etkazib keltirishi kreditorga qaraganda bir-muncha engil bo'lishligi e'tiborga olinadi. FKning 333-moddasi fuqarolik qonunchiligining asosiy tamoyillaridan birini, ya'ni, qonun yoxud shartnomada nazarda tutilgan istisnolardan tashqari hollarda, majburiyatlarni buzganlik uchun javobgarlikni belgilashda huquqni buzuvchi harakatlarida ayb bo'lishi tamoyilini belgilaydi. Shartnomali majburiyatni buzishdagi ayb, shuningdek shartnomasiz majburiyatlarda ham zarar etkazuvchining aybi deganda, huquqqa xilof harakatni qiluvchi shaxsning qasdi yoki ehtiyotsizligi tushuniladi.

Ammo yuqorida ko'rsatilgan qoida bilan belgilangan ayb qarzdorda bo'lishligi faraz qilinadi. Binobarin, qarzdor o'ziga qo'yilgan aybni yo'qqa chiqarishga harakat qilishi va o'zining aybsizligini isbotlashi kerak.

Qarzdor tomonidan majburiyatning qasddan buzilishi hollari sud amaliyotida kamdan-kam uchraydi. Ammo ba'zi hollarda majburiyatni qasddan buzish hollari ham uchrashi mumkin. Masalan, tashkilot o'zi tomonidan buyurtma qilingan

mahsulotni qasddan qabul qilmaslik hollari, soxta bankrotlik holatlari bo'lishi mumkin.

Majburiyatlarni buzishda yuridik shaxsning aybi tushunchasi ba'zi xususiyatlarga ega. Bunday ayb masalasini ko'rishda sud aybli bo'lgan tashkilotni muayyan bir butun tashkilot, ya'ni, yuridik sifatida nazarda tutadi.

Binobarin, agar majburiyat tashkilot xodimining aybi bilan bajarilmaganida majburiyatni bajarmaslikda tashkilot aybli bo'lib ko'riladi. Ba'zi hollarda sud tashkilotning majburiyatni bajarish uchun barcha imkoniyatlardan foydalangani holda majburiyat bajarilmay qolganligida uni aybli emas deb belgilashi mumkin.

Aybning qasddan yoki ehtiyotsizlikdan kelib chiqishi, shuningdek ehtiyotsizlik darajasi, umumiy qoida bo'yicha, qarzdorning fuqarolik javobgarligini belgilash uchun ahamiyatli emas, qaysi shaklda bo'lsa ham qarzdor o'z majburiyatini buzishda aybli bo'lsa, buning natijasida kelgan zararni, neustoykani to'lashga majbur bo'ladi. Ammo ba'zi hollarda qonun majburiyatning qarzdor tomonidan faqat qasddan yoki qo'pol ehtiyotsizlik natijasida bajarilmagani uchungina javobgar bo'lishini belgilaydi. Bundan tashqari, qarzdor aybining shakli va darajasi – majburiyat faqat qarzdorning aybli harakatlari bilangina emas, balki kreditor aybi bilan ham bog'liq bo'lgan hollarda va har ikki tarafning aybini qarzdorning javobgarligi hajmini belgilash uchun solishtirib ko'rish zarur bo'lgan hollarda ahamiyatga ega bo'ladi.

Qonunchilikda nazarda tutilganidek, umumiy qoidadan istisno sifatida qarzdorning ba'zi hollarda majburiyatlarni buzganligi uchun javobgarligini aybning bo'lish-bo'lmasligidan qat'i nazar belgilaydi. Bunday hollarda birinchi navbatda bironing aybi uchun javobgarlik belgilaydigan FKning 334-moddasida ko'rsatilgan hollar nazarda tutiladi. Bular jumlasiga majburiyatni o'z aybi bilan buzmay qarzdorga nisbatan olgan majburiyatlarini buzgan shaxslarning uning boshqa qarzdorlari aybi bilan buzilgan majburiyatlar uchun javobgarlikni sud amaliyotida mahsulotlar tayyorlovchi bilan birga mahsulot etkazib berishga majbur bo'lgan tashkilotlarning aybli harakatlari natijasida majburiyat buzilganida mahsulot etkazib beruvchi tashkilotlarga yuklash hollari uchraydi.

aybli harakatlari natijasida majburiyat buzilganida mahsulot etkazib beruvchi

tashkilotlarga yuklash hollari uchraydi.

O'zbekiston Respublikasi «Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarining shartnomaviy - huquqiy bazasi to'g'risida». O'zbekiston Respublikasi yangi qonunlari. «Adolat» №20.

Shuningdek mahsulot yoki tovar ishlab chiqaruvchi tashkilot ham mahsulotning sifati uning aybli harakatlaridan kelib chiqmay, balki unga xom ashyo, materiallar va boshqa narsalar etkazib bergan tashkilotlarning aybli harakatlaridan kelganida ham javobgar bo'ladi.

Agar qarzdor bu tashkilotlarning harakatlari uchun kreditor oldida javobgar bo'lmaganida, kreditor majburiyatlarning ular aybi bilan buzilganida hech qanday chora ko'rmay qolgan bo'lar edi. Qarzdor o'zini javobgarlikdan ozod qilish uchun ba'zi holatlarni, chunonchi, birinchidan, o'zining harakatlarida ayb yo'qligini, ikkinchidan, o'z majburiyatlarini buzgan uning qarzdorlari harakatlarida ham ayb yo'qligini isbotlashi lozim.

2.1. Qarzdorning zararni to'lash majburiyati

FKning 324-moddasida qarzdor majburiyatni butunlay bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligi tufayli kreditorga etkazilgan zararni to'lashi shartligi normalangan.

Qarzdorning majburiyatni bajarmasligi natijasida vujudga kelgan va to'lanishi lozim bo'lgan kreditorning xarajatlari deganda, kreditor tomonidan mazkur majburiyat yuzasidan qilingan xarajatlar va qarzdorning o'z vazifasini bajarmaganligi bilan bog'liq xarajatlar tushuniladi. Chunonchi, mahsulot etkazib beruvchi tomonidan mahsulotning belgilangan muddatlarda etkazib berilmasligi tufayli mahsulot oluvchi korxonaning faoliyat ko'rsatilishi turishi vaqtida qilingan xarajatlar to'lanishi lozim. Majburiyatni bajarish yuzasidan topshirilgan mulk shartnoma shartlariga muvofiq kelmaganda va kreditor bunday hollarda mulkni qarzdorga qaytarish yoki majbur bo'lganida kreditor zararlarining undirilishidan qat'i nazar, mulk uchun to'langan pul summalarining o'ziga qaytarilishini talab qilish huquqiga ega.

Kreditor qarzdorning o'z vazifasini bajarganligi tufayli yo'qotgan mulkning qiymatini yoki mulkning zararlanishi natijasida uning qiymati kamayishidan kelgan summalarning to'lanishini talab qilishi mumkin. Ma'lumki, bozor munosabatlari

sharoitida shartnomaviy narxlar amal qiladi. Uning asosiy xususiyati shundan iboratki, ba'zi hollarda majburiyat vujudga kelgan paytdagi narx bilan zararni undirish vaqtidagi baholar o'rtasida tafovut bo'lishi mumkin. Qonunda ushbu holatlar ham ko'zda tutiladi. FKning 324-moddasi 2-qismi mazmuniga ko'ra, agar qonun hujjatlari yoki shartnomada o'zgacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, zararni aniqlashda majburiyat bajarilishi kerak bo'lgan joyda, qarzdor kreditorning talablarini ixtiyoriy qanoatlantirgan kunda, bordi-yu, talab ixtiyoriy qanoatlantirilmagan bo'lsa, da'vo qo'zg'atilgan kunda mavjud bo'lgan narxlar e'tiborga olinadi. Sud vaziyatga qarab, zararni to'lash haqidagi talabni qaror chiqarilgan kunda mavjud bo'lgan narxlarni e'tiborga olgan holda qanoatlantirishi mumkin.

Kreditor tomonidan olinmagan va to'lanilishi qarzdordan talab qilishga haqli bo'lgan daromadlar deganda, qarzdor o'z majburiyatini lozim darajada bajarmaganida kreditorning olishi mumkin bo'lgan daromadlar tushuniladi. Bu ayniqsa, pul majburiyatini bajarmaganlik uchun javobgarlik belgilashda yaqqol namoyon bo'ladi. FKning 337-moddasiga asosan boshqa shaxslarning pul mablag'larini g'ayriqonuniy ushlab qolish, ularni qaytarib berishdan bosh tortish, ularni to'lashni boshqacha tarzda kechiktirish yoxud boshqa shaxs hisobidan asossiz olish yoki jamg'arish natijasida ulardan foydalanganlik uchun ushbu mablag'lar summasiga foiz to'lanishi kerak.

Foizlar miqdori kreditor yashaydigan joyda, kreditor yuri-dik shaxs bo'lganida esa, uning joylashgan erida pul majburiyati yoki uning tegishli qismi bajarilgan kunda mavjud bo'lgan bank foizining hisob stavkasi bilan belgilanadi. Qarz sud tartibida undirib olinganida sud kreditorning talabini da'vo qo'zg'atilgan kundagi yoki qaror chiqarilgan kundagi bank foizining hisob stavkasiga qarab qondirishi mumkin. Ushbu qoidalar qonunda yoki shart-nomada boshqa foiz miqdori belgilanmagan bo'lsa qo'llaniladi. Kreditorning pul mablag'laridan qonunsiz foydalanish tufayli unga etkazilgan zarar yuqorida ko'rsatilgan foizlar summasidan oshib ketse, kreditor qarzdordan zararning bu summadan ortiqcha bo'lgan qismini to'lashni talab qilishga haqli. Ushbu modda bilan bog'liq munosabatlar O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi Plenumining qarorida ham tartibga solingan. Zarar ko'rilganligini

isbotlash va bunday zararining qarzdorning majburiyatni bajarmasligidan kelgan bo'lishini isbotlash, shuningdek zararining miqdorini hisoblab ko'rsatish vazifasi zararining undirilishi to'g'risida talab qo'yadigan kreditorga yuklatiladi.

Qonunda kreditor qarzdordan yo'qotilgan ashyoning qiymatinigina talab qilishga haqli bo'lib, majburiyatning qarzdor tomonidan bajarilmasligi natijasidan olinmay qolgan daromadlarni talab qilishga haqli bo'lmasligi hollari ham mavjud.

Qonun ba'zi hollarda zararlarni to'lagan qarzdorning majburiyatni asl holida bajarish burchini ham belgilaydi.

FKning 330-moddasiga asosan, basharti qonunda yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, majburiyat bajarilmagan taqdirda zararni qoplash va uning bajarilmaganligi uchun neustoyka to'lash qarzdorni majburiyatni asl holida bajarishdan ozod qiladi.

Xususiyl alomatlarl bilan belgilangan ashyoni topshirish majburiyatini bajarmaslik oqibatlarl FKning 331-moddasida normalangan.

Agar ashyoni oluvchilar egaligiga topshirish to'g'risida shartnoma tuzilmay, bu ashyoni kreditorga foydalanish uchun topshirish to'g'risida ikki yoki bir necha shartnoma ketma-ket tuzilgan bo'lsa, ashyoning kreditordan biriga topshirilishi, avval shartnoma tuzgan kreditorlarning huquqini yo'qqa chiqaradi. Agar ashyo kreditor bilan birdek huquqqa ega bo'lgan uchinchi shaxsga topshirilgan bo'lsa, bu huquq bekor bo'ladi. Bunday holda avval shartnoma tuzgan kreditor ko'rgan zararlarning to'lanishi to'g'risida da'vo qo'zg'atishga haqli.

Xususiyl alomatlarl bilan belgilangan ashyoni egalikka o'tkazish yoki xo'jalik yuritishga, operativ boshqarishga yoxud foydalanish uchun topshirish to'g'risidagi ketma-ket tuzilgan ikki yoki bir necha shartnomalar bo'lgani holda ashyoni ashyo kreditorlardan hech qaysisiga topshirilmagan bo'lsa, kreditorlardan qaysi biri foydasiga ilgari majburiyat vujudga kelgan bo'lsa, ya'ni, ashyoni topshirish to'g'risida kim bilan avval shartnoma tuzilgan bo'lsa, shunisi ustunlik huquqiga ega bo'ladi.

Agar ishning vaziyatlarl bo'yicha majburiyatlarlarning qachon vujudga kelganligi, y ashyoning topshirilishi to'g'risida kim avval da'vo qo'zg'atgan bo'lsa, bu shaxs

imtiyozga ega bo'ladi a'ni, shartnoma kim bilan avval tuzilganligini belgilash mumkin bo'lmasa,

H.Muhamedov. Xorijiy mamlakatlar davlati va huquqi tarixi. 2-qism. -T.: TDYuI. 2003. -395-464 b. Muayyan ishni bajarish majburiyatini bajarmaslik oqibatlarini to'g'risida shuni aytish kerakki, 330-moddaning mazmunida belgilanganidek, majburiyatni real ravishda, aslicha bajarilishini ta'minlashga qaratiladi. FKning mazkur normasi qarzdor tomonidan majburiyatning bajarilmaganida shartnoma yuzasidan bajarilishi lozim bo'lgan ishni birinchi navbatda o'zi bajarishi yoki bajarishni boshqa shaxsga topshirishi va mazkur ishni bajarish uchun zarur xarajatlarning to'lanishini qarzdor zimmasiga qo'yish huquqini beradi.

Fuqarolik protsessual qonunlarda javobgarni muayyan harakatlar qilishga majbur etadigan da'volarning qilinishini va bu to'g'rida sud qarorining chiqarilishi nazarda tutiladi. Majburiyat bo'yicha amalga oshirilishi lozim bo'lgan harakatlarni bevosita qilishga majbur etish mumkin bo'lmaganligi tufayli qonun, agar javobgar qarorni belgilangan muddatda bajarmasa, da'vogari bu harakatlarni javobgar hisobidan o'zi bajarishga va shu munosabat bilan qilingan zarur xarajatlarni undan undirishga haqli bo'lishligi to'g'risida sud o'z qarorida ko'rsatishga haqli bo'ladi, deb ko'rsatma beradi. Agar qonun yoki shartnomada nazarda tutilmagan bo'lsa, majburiyatni bajarmagan qarzdor hisobiga ishning kreditor tomonidan bajarilishiga yoki u bilan tuzilgan shartnoma bo'yicha boshqa shaxs tomonidan bajarilishiga yo'l qo'yilmaydi. Agar qarzdor, ya'ni, javobgar tomonidan bajarilmagan faqat uning tomonidagina bajarilishi mumkin bo'lsa, bunday harakatlarni qilishga qarzdorni majbur etadigan qarorda sud qarori ijro etilishi muddati belgilanadi, agar sud qarori belgilangan muddatda ijro etilmasa, javobgarga qonunda ko'rsatilgan tartibda jarima solinishi mumkin.

Ba'zi hollarda ishni ijro etish mumkin bo'lmaganida, kreditor majburiyatning qarzdor tomonidan bajarilmasligi tufayli o'ziga etkazilgan zararining to'lanishini talab qila oladi.

majburiyatning qarzdor tomonidan bajarilmasligi tufayli o'ziga etkazilgan zararining to'lanishini talab qila oladi.

Turebekov T. K voprosam stanovleniya i razvitiya zakonodatelstva o nekommercheskix organizatsiyax i grajdansko - pravovogo statusa otdelnix ix vidov. G'G'Xozyaystvo i pravo. 2004. №4. -84 b.

2.2. Majburiyatni bajarishga to'sqinlik qiladigan holatlar

Qarzdorning majburiyatni bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligi uning aybsiz sodir bo'lganligi yoki bunday holat kreditorning aybi bilan bog'liq bo'lsa, umumiy qoida bo'yicha qarzdor javobgarlikdan ozod bo'ladi.

Qarzdor tomonidan majburiyatning aniq bajarilishiga to'sqinlik qilgan yuqorida ko'rsatilgan yuridik faktlardan birining bo'lishi – majburiyat bajarilishi mumkin bo'lmasligi tushunchasini bildiradi.

Oddiy tasodifiy holat – yuridik ma'noda majburiyatning qarzdor tomonidan uning va kreditorning aybi bo'lmay turib bajarilganligi yoki lozim darajada bajarilmaganligini sodir qilgan holat hisoblanadi. Bunday holatlar uchinchi shaxslarning, chunonchi, boshqa shaxslarning harakatlari bilan ham bog'liq bo'lishi mumkin. Masalan, begona bir shaxsning harakatlari natijasida qarzdor yo'qligida u tomondan oldi-sotdi shartnomasi bo'yicha kreditorga topshirilishi lozim bo'lgan uyga o't tushib, yonib ketishini ko'rsatish mumkin. Bozor munosabatlari sharoitida tadbirkorlikning ahamiyatini hisobga olgan holda tadbirkorlar uchun muhim kafolatni ko'zda tutadi. FKning 333-moddasi 3-qismiga asosan basharti, qonunda yoki shartnomada nazarda tutilgan bo'lmasa, tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishda majburiyatni bajarmagan yoki lozim darajada bajarmagan shaxs majburiyatni lozim darajada bajarishga engib bo'lmaydigan kuch, ya'ni, favqulodda va muayyan sharoitlarda oldini olib bo'lmaydigan vaziyatlar (fors-major) tufayli imkon bo'lmaganligini isbotlay olmasa, javobgar bo'ladi.

Qaytarish mumkin bo'lmagan kuch sifatida shu majburiyatda taraflar bo'lgan shaxs tomonidan, uning ixtiyoridagi barcha vositalar bilan oldini olish, qaytarish mumkin bo'lmagan favqulodda hodisa ko'riladi.

Qaytarish mumkin bo'lmagan kuch oddiy tasodifiy hol kabi majburiyatni bajarmaslikda yoki lozim darajada bajarmaganlikda taraflarning aybi bo'lmasligi va mazkur aniq holatlarda uni qaytarish mumkin bo'lmasligi bilan xarakterlanadi. Shu

bilan birga, mazkur holat odatdan tashqari favqulodda sodir etilgan bo'lishi kerak. Amalda bunday holatlarda tabiiy ofat, masalan, suv toshqini, zilzila, kuchli bo'ron kabi tabiiy ofat hollari to'g'risida so'z yuritiladi.

Sud qarorlarida majburiyatni butunlay bajarmaganlik yoki lozim darajada bajarmaganlik uchun javobgarlikdan qarzdorni ozod qilishga asos bo'ladigan qaytarish mumkin bo'lmagan kuch holatlarini ko'rsatish kamdan-kam uchraydi. Qaytarish mumkin bo'lmagan kuchni (zilzila, toshqin, yong'in kabilarni) nisbiy tushuncha deb bilib, bunday holatlarni asos qilib, javobgarlikdan ozod qilish-qilmaslik mazkur holatlarning qanday sharoitlarda, qanday joyda va davrda sodir bo'lganligi e'tiborga olinadi. Majburiyatni bajarishga to'sqinlik qilgan holat o'zining ichki, o'ziga xos xususiyatlari bo'yicha qaytarish mumkin bo'lmagan kuch sifatida ko'rilmaydi, balki qator sharoit va muayyan holatlarning birgalikda kelishiga qarab belgilanadi. Qaytarib bo'lmaydigan kuch ta'siri natijasida zarar etkazilganligi isbotlanganda mulkiy javobgarlikdan ozod qilish mumkin. Shu bilan birga, ayrim hollarda qaytarib bo'lmaydigan kuch ta'sirida etkazilgan zararining to'lanishi ham fuqarolik qonunchiligida nazarda tutilgan. Chunonchi, havo transportidan foydalanishda yo'lovchilarning ko'rgan zararlari O'zbekiston Respublikasi Havo kodeksiga muvofiq to'la ravishda to'lanadi.

Qaytarib bo'lmaydigan kuch tushunchasini aniqlash fuqarolik-huquqiy javobgarlik to'g'risidagi masalan, i to'g'ri hal qilish uchun zarur. Chunki qarzdor tasodifiy holat uchun javobgar bo'lganligi tufayli qaytarish mumkin bo'lmagan kuch mavjud bo'lganida u javobgarlikdan ozod qilinadi. Chunonchi, avtotransport orqali yuk yuboruvchi va yuk tashuvchi tashkilot yuk tashishdan kelib chiqadigan majburiyatlarni tasodifiy holatlar sababli bajarmaganlarida javobgarlikka tortilsalar, ammo tabiiy hodisalar sodir

bo'lganda javobgarlikdan ozod qilinadilar. Engib bo'lmaydigan kuch ta'sirida majburiyatni bajarmaganlik uchun qarzdorni tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirayotganda sodir bo'lsagina qo'llaniladi. Binobarin, tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish bilan bog'liq bo'lmagan majburiyatlarga nisbatan FKning 333-moddasining 3-qismi normasi qo'llanilmaydi. Ayni vaqtda shuni ta'kidlab o'tish

o'rinliki, tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgan

Boboev J.I. Pravo potrebiteley i ix zahita po zakonodatelstvu Respubliki Uzbekistan.

G'O'zbekistonda ijtimoiy fanlar. 2003. № 3. 20-29 b.

majburiyatning bajarilmasligi qarzdorning shartnoma bo'yicha sheriklari tomonidan sodir etilib, bozorda majburiyatni bajarish uchun zarur tovarlarning yo'qligi, qarzdorda pul mablag'lari bo'lmaganligi sababli ro'y bergan hollarda ular engib bo'lmaydigan kuch (fors-major) holati sifatida qaralmaydi va demak, qarzdorni 333-modda 3-qismi bilan javobgarlikdan ozod etish uchun asos bo'lmaydi.

Kreditorning aybini ham aniqlash muhim ahamiyatga ega. FKning 335-moddasida aytilganidek, agar kreditor qasddan yoki ehtiyotsizlik tufayli majburiyatni bajarish mumkin bo'lmasligi yuk berishiga yoki bajarmaslik tufayli etkazilgan zarar miqdorining ko'payishiga ko'maklashgan bo'lsa, shuningdek kreditor majburiyatni bajarmaslikdan etkazilgan zararni kamayish choralarini qasddan yoki ehtiyotsizlik tufayli ko'rmagan bo'lsa, sud ishning holatlariga qarab to'lanadigan haq miqdorini kamaytirishga yoki kreditorga haq to'lashni batamom rad etishga haqli.

FKning qoidasida majburiyatlarning qarzdor, shuningdek kreditor xatti-harakatlari tufayli bajarilmasligi yoki lozim darajada bajarilmasligi to'g'risida so'z boradi.

Bunday hollarda qarzdorning javobgarligi hajmi ham kamaytirilishi mumkin.

Mazkur holda sud har ikki tarafning aybi darajasini belgilashi va qarzdorning javobgarligi miqdorini tegishlicha kamaytirishi, kreditor ko'rgan zararlarni qisman to'lashga majbur qilishi, kreditorga to'lanishi lozim bo'lgan neustoyka summasini kamaytirishi lozim.

Modomiki, majburiyatlarni bajarishda har ikki taraf o'zi uchun foydali, tejamli samaraga erishishni ko'zlab harakat qilar ekan, kreditor o'z aybi bilan zarar kamayishi uchun choralar ko'rma-sa, o'z majburiyatini bajarmagan hisoblanadi.

Majburiyatni bajarmaslikdagi aybi keyinchalik majburiyatni lozim darajada bajara olmagan qarzdorning javobgar bo'lish darajasini belgilashda e'tiborga olinadi.

Majburiyatni bajarmaslikda har ikki taraf teng darajada aybli bo'lsa, ko'rilgan zarar taraflar o'rtasida bab-baravar taqsimlanishi zararning faqat yarminigina to'lashga majbur qilinadi. Zararning ikkinchi yarmi esa kreditorga to'lanmay qoladi. Ammo bunday javobgarlik barcha hollarda ham bir xil bo'lmaydi. Chunonchi, sud

Razvitie sovetskogo grajdanskogo prava v sovremennom etape.–M.: 1986-205 b. O'zbekistonning yangi qonunlari. 10-son. -T.: Adolat. -213-242 b.

qarorlarida har ikki tarafning aybini taqqoslab ko'rib, to'lanadigan zarar summasi birmuncha kamaytirilishi hollari ko'riladi.

Ba'zi hollarda qarzdor majburiyatni bajarish uchun barcha choralarni ko'rsa ham kreditor o'zining harakatsizligi va beparvoligi bilan majburiyatning bajarilishiga to'sqinlik to'sqinlik qiladi. Bunday holda sud qarzdorning majburiyatni bajarmaslik yoki lozim darajada bajarmaslik javobgarligidan ozod qiladi.

2.3. Majburiyatning qarzdor va kreditor tomonidan kechiktirilishi oqibatlari.

FKning 337-339-moddalari majburiyatning bajarilishi qarzdor yoki kreditor tomonidan kechiktirilgani uchun javobgarlik to'g'risidagi masalan, i tartibga soladigan qoidalarni belgilaydi.

Ijroning qarzdor tomonidan kechiktirilishi deb, majburiyatning u tomonidan belgilangan muddatda bajarilmasligi tushuniladi.

Majburiyatning bajarilishini kechiktirgan qarzdor bunday kechiktirishi natijasida kreditorga etkazilgan zararni to'lashga majbur bo'ladi. Mazkur zararning to'lanishini qarzdorni o'z majburiyatini asl hoida bajarishidan ozod qilmaydi.

Qarzdorning aybi bilan majburiyatning ijro etilishining kechiktirilishi majburiyatning keyinchalik ijro etilishi imkoniyati bo'lmasligi uchun javobgarligini oshiradi.

Agar majburiyatning ijro etilishi kechiktirilgan davrda mazkur majburiyat qarzdorning aybidan qat'i nazar, ijro etilishi mumkin bo'lmasa ham, u o'z aybi bilan majburiyatni ijro etmaganida qanday javobgarlikka tortiladigan bo'lsa, unga nisbatan xuddi shunday javobgarlik belgilanadi. Bunday hollarda javobgarlikni belgilash uchun qarzdor tomonidan kechiktirilishi asos qilib olinadi. Chunki qarzdor sotilgan narsani yoki ijaraga berilgan ashyoni o'z vaqtida topshirganida edi, ashyo tasodifan nobud bo'lmagan bo'lur edi, deb faraz qilinadi.

Agar majburiyatning bajarilishi qarzdor tomonidan kechiktirilganligi tufayli uning keyinchalik bajarilishiga zarurat qolmagan bo'lsa, kreditor FKning 337-moddasi 2-

qismida ko'rsatilganidek, ijroni qabul qilishdan bosh tortishga va zararni to'lashni talab qilishga haqli.

Kreditorning kechiktirishi ham muhim huquqiy oqibatlar tug'diradi. Fuqarolik qonunchiligi yuqorida aytilganidek, majburiyatning bajarilishida qarzdorning ham, kreditorning ham manfaatlari bir bo'lishi zarurligini belgilaydi. Modomiki, taraflar majburiyatni bajarishda bir-biriga ko'maklashishlari lozim ekan, kreditor o'zining xatti-harakati bilan majburiyatning qarzdor tomonidan bajarilishiga to'sqinlik qilmasligi, ijroni og'irlashtirmasligi kerak.

Kreditorning kechiktirishi deganda, majburiyatning qarzdor tomonidan bajarilishida to'sqinlik qilishga yoki bunday ijroning qiyinlashtirilishiga qaratilgan harakat tushuniladi. Bunday harakatning oqibati uchun kreditor mulkiy javobgar bo'lishi, ya'ni, bunday harakatning mulkiy oqibati kreditorning zimmasiga qo'yilishi kerak. Kechiktirishning oqibatlari FKning 338-moddasida ko'rsatilgan. Bu moddada kreditorning shartnoma bo'yicha o'ziga tegishli narsani qabul qilishni kechiktirib yuborishi tufayli etkazilgan zararni undirib olish huquqini berishi va keyinchalik majburiyatni ijro etish mumkin bo'lmay qolsa, uni javobgarlikdan ozod qilish, qarzdorning qasddan ish tutishi yoki qo'pol ehtiyotsizlik qilish hollari bundan mustasno ekanligi, pul majburiyati bo'yicha kreditor ijroni kechiktirib yuborgan vaqt uchun qarzdor foizlar to'lashga majbur emasligi ko'rsatilgan.

Kreditorning kechiktirishi ikki turdagi xatti-harakatdan, birinchidan, kreditor o'ziga qarzdor tomonidan lozim drajadagi ijroni qabul qilmaslikdan, ikkinchidan, qarzdorning o'z majburiyatini bajarishga qadar kreditor tomonidan lozim bo'lgan harakatning u tomondan qilinmaganligidan iborat bo'lishi mumkin.

Yuqorida ko'rsatilgan holatlarni ba'zi misollar bilan tushuntirsa bo'ladi. Chunonchi, agar mahsulot oluvchi mahsulotni topshirishga tayyor ekanligi to'g'risida xabardor qilingan bo'lsa-yu, uni belgilangan muddatda olib ketmasa – majburiyatni kechiktirishga yo'l qo'ygan hisoblanadi.

Kreditor o'ziga yuklatilgan harakatlarni bajarmasa va bu harakatni bajarmasdan turib qarzdor majburiyatini ijro eta olmaydigan bo'lgan hollarda ham kreditor kechiktirgan hisoblanadi. Chunonchi, mahsulot etkazib berish shartnomasi bo'yicha mahsulot uni

oluvchiga bevosita yuborilmay, balki sotib oluvchining taqsimotiga muvofiq ravishda

O.Karimova, Z.Gafarov. Davlat va huquq asoslari. T.,1995

shartnomada qatnashmagan boshqa tashkilotlarga jo'natilishi lozim bo'lganida belgilangan muddatda taqsimotning berilmasligi kreditorning kechiktirishini anglatadi. Boshqa bir misol: qurilish pudrati shartnomasi bo'yicha buyurtmachi pudrat shartnomalari to'g'risidagi qoidalar bo'yicha o'z zimmasidagi harakatlarni bajarmaganida ham kreditorning kechiktirishi ko'rinadi.

Kreditor majburiyatni kechiktirishda o'z aybi yoki o'ziga qarashli shaxslarning aybi yo'qligini isbotlay olmasa, majburiyatning kechiktirilishi natijasida qarzdorga etkazilgan zararni to'lashga majbur bo'ladi. Chunonchi, belgilangan muddatda olib ketilmagan mahsulotlarni saqlash bilan bog'liq xarajatlarni to'lashi shart. Odatda, bunday hollarda neustoyka (penya, jarima) undiriladi. Chunonchi, "Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni[142]da shartnomada belgilangan muddatda tovarlarni etkazib berganda ularni olishni asossiz rad etilishi uchun sotib oluvchi (kreditor) etkazib beruvchiga ushbu o'z muddatida olinmagan tovarlar qiymatining 5 foizi miqdorida, tez buziladigan tovarlar bo'yicha esa – 10 foiz miqdorida jarima to'lashi belgilandi.

Kreditorning kechiktirishi ko'pincha majburiyatning bajarmasligida aybli bo'lgan qarzdorning javobgarligi to'g'risida da'vo qo'zg'atilganda muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Chunki bunday hollarda kreditorning ayblilik darajasi e'tiborga olinib, qarzdorning javobgarligi darajasi birmuncha kamaytirilishi mumkin.

Agar kechiktirish kreditorning o'z aybi yoki qonunga yoxud kreditorning topshirig'iga binoan ijroni qabul qilish yuklatilgani shaxslarning qasdi yoki qo'pol ehtiyotsizligidan emasligini kreditor isbotlasa, u kechiktirish javobgarligidan ozod bo'ladi.

Majburiyatning qarzdor tomonidan bajarilishida u tomondan berilgan tilxat yoki hujjatini kreditor qarzdorga qaytarib berishdan bosh tortganda ham kreditor kechiktirgan hisoblanadi.

Yuqorida aytilganidek, kreditor majburiyatning qarzdor tomonidan bajarilishida unga ko'maklashishga majbur. Agar u o'zining bunday majburiyatini bajarmasa, oqibatlari uchun ham javobgar bo'ladi. Kreditorning majburiyatni kechiktirish oqibatlari quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin:

birinchidan, majburiyatning kechiktirilishi natijasida qarzdorga etkazilgan zararni to'laydi, masalan, qarzdor majburiyatini bajarish yuzasidan kerakli mahsulotlarni o'z vaqtida etkazgan bo'lsa-yu, kreditor bo'sh ombor binosining bo'lmasligini bahona qilib, mahsulotni qabul qilishdan bosh tortsa, qarzdor mahsulotning tashilishi va saqlanishi bilan bog'liq oshiqcha xarajatlardan

kelgan zararlarni kreditordan undirishga haqli. Bu holda kreditor bunday kechiktirishning o'z qasdi yoki ehtiyotsizligi bilan bog'liq bo'lmaganligini yoki bunday kechiktirishda qonun yoxud kreditorning topshirig'i bo'yicha majburiyatni bajarishni o'z zimmasiga olgan boshqa shaxslarning qasd yoki ehtiyotsizligidan kelmaganligini isbotlasa, qarzdor ko'rgan zararlarni to'lashdan ozod qilinadi; ikkinchidan, kreditorning kechiktirish vaqti uchun qarzdor pul majburiyatlari bo'yicha foizlar to'lamaydi;

uchinchidan, agar kreditor qarzdorga uning bergan tilxatini yoki boshqa qarz hujjatini qaytarishdan, yoxud tildxatda qarz hujjatining qaytarilishi mumkin bo'lmasligini ko'rsatishdan bosh tortsa, qarzdor ijro etishni to'xtatishga haqli.

Bajarish mumkin bo'lmasligi tushunchasi ham ma'lum ahamiyatga ega. Bajarish mumkin bo'lmasligi, yuqorida aytib o'tilganidek, majburiyatning real tarzda, ya'ni, asl holatda bajarish mumkin bo'lmasligini bildiradi. Bajarish mumkin bo'lmasligi to'g'risidagi masala har bir muayyan holatda sud tomonidan mazkur ishning xususiyatlari e'tiborga olinib hal etiladi.

Qarzdordan majburiyatning real tarzda bajarilishini ba'zi hollarda va ba'zi asoslar bo'yicha talab qilish mumkin bo'lmaydi. Bunga quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

1) majburiyatning aslicha bajarilishi mumkin bo'lmasligi, ya'ni, majburiyat narsasi xususiy alomatlari bilan belgilangan ashyo bo'lib, uni aslicha topshirish mumkin bo'lmagan holatlarning mavjudligi yoki biron-bir holatning sodir bo'lishi sababli qarzdor majburiyatini ma'lum bir joyda bajara olmasligi kabi;

2) majburiyatning huquqiy jihatdan bajarilishi mumkin bo'lmashligi, ya'ni, ba'zi

Zokirov I.B. O'zbekiston SSRning Grajdanklik huquqi. 2-nashr. –T.: O'qituvchi. 1988. -280 b.

hollarda majburiyatning bajarilishi bunday majburiyat vujudga kelgandan so'ng qabul qilingan qonun hujjatlariga xilof keladigan bo'lsa, majburiyat bajarilmasligi mumkin;

) ba'zi hollarda majburiyatning real bajarilishi nihoyatda qiyin bo'lishi mumkin. Masalan, shartnoma bo'yicha biron-bir majburiyatni shaxsan bajarishga majbur qarzdorning qattiq betob bo'lib qolishini ko'rsatish mumkin.

Majburiyatning bajarilishi mumkin bo'lmashligi qarzdorni kreditor oldida bo'lgan javobgarlikdan ozod qilmaydi. Qarzdor faqat majburiyatning bajarilishi mumkin bo'lmashligida o'z aybining yo'qligini isbot qilsagina, javobgarlikdan ozod bo'ladi. Masalan, xususiy alomatlari bilan belgilangan ashyolar ijaraga oluvchining qo'lida bo'lgan vaqtda uning aybidan tashqari nobud bo'lsa, qarzdor kreditorga zarar yoki jarimani to'lashdan ozod bo'ladi.

Agar ashyolarning nobud bo'lishi qarzdorning mazkur ashyolarga beparvolik bilan, ehtiyotsizlik muomalasi tufayli bo'lsa, kreditorga etkazilgan zarar uchun javobgar bo'ladi.

Xulosa

Mamlakatimizda bozor munosabatlarini qaror toptirish, huquqiy demokratik davlatni shakllantirish bosh maqsad sifaida belgilab olindi.

Fuqarolik qonunlarini tubdan qayta qurish, bozor tizimi, huquqiy demokratik davlat talablari, rivojlangan mamlakatlar tajribasi asosida yangilanish vazifasi ko'ndalang qo'yildi.

Davlat, yuridik shaxslar va fuqarolar tomonidan olingan majburiyatlarni o'z vaqtida bajarilishi xalq xo'jaligida muhim ahamiyatga ega bo'lib, ishlab chiqarishni rivojlantirish, mulkiy munosabatlarni mustahkamlash, jamiyatning tobora o'sib borayotgan moddiy va madaniy talablarini qondirishda katta rol o'ynaydi.

Ma'lumki, jamiyatimiz hayotining eng muhim tamoyillaridan biri qonun ustuvorligi hisoblanadi. Uning mohiyati shundan iboratki, "asosiy ijtimoiy, eng avvalo iqtisodiy munosabatlar faqat qonun bilan tartibga solinadi, uning barcha qatnashchilari esa hech bir istisnosiz huquq normalarini buzganligi uchun javobgar bo'ladi". Bozor mexanizmining eng asosiy xususiyatlaridan biri "xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'rtasida ularning iqtisodiy javobgarligi va to'liq iqtisodiy mustaqilligi asosida" qonun va shartnomalar intizomiga qat'iy rioya qilish hisoblanadi. Qonun va shartnomalar mazmunida esa ko'p hollarda fuqarolar va yuridik shaxslar zimmasiga yuklangan majburiyatlar yotadi.

Majburiyat yuzasidan qarzdor bo'lgan shaxs uni butunlay bajarmasligi yoki lozim darajada bajarmasligi, majburiyatni bajarish yuzasidan belgilangan huquq normalariga rioya qilmasligi huquqqa xilof harakat yoki harakatsizlik hisoblanib, bu hol majburiyatni buzish deb ko'riladi

Fuqarolik-huquqiy javobgarlikning belgilanishi turli sub'ektlar o'rtasidagi munosabatlarda shartnoma intizomining mustahkamlanishiga yordam beradi.

Binobarin, fuqaroliy huquqiy javobgarlik majburiyatlarning real va tegishli darajada

bajarilishiga yordam berib, katta yuksak tarbiyaviy rol o'ynaydi. Agar majburiyatni bajarmaslik yoki lozim darajada bajarmaslik natijasida kreditorga zarar etkazilgan bo'lsa, qarzdor bunday zararlarni to'lashga majbur bo'ladi. FKning 324-moddasida qarzdor majburiyatni bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligi tufayli kreditorga etkazilgan zararni to'lashi shart deb ko'rsatiladi

Agar yuridik shaxs majburiyatni bajarish uchun barcha zarur choralarni ko'rgan bo'lsa-yu, majburiyatni butunlay yoki qisman bajara olmasa, mas'uliyatni belgilash uchun talab etilgan sub'ektiv asos – ayb bo'lmaganligi sababli bunday tashkilot majburiyatni bajarmaganligi uchun mulkiy javobgarlikdan ozod qilinadi.

Ba'zi xollarda qarzdor majburiyatni bajarish uchun barcha choralarni ko'rsa ham, kreditor o'zining harakatsizligi va beparvoligi bilan majburiyatning bajarilishiga to'sqinlik qiladi. Bunday holda sud qarzdorning majburiyatini bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligi uchun ham, javobgarlikdan ozod qiladi.

Davlat, yuridik shaxslar va fuqarolar tamonidan olingan majburiyatlarni o'z vaqtida bajarilishi xalq xo'jaligida muhim ahamiyatga ega bo'lib, ishlab chiqarishni rivojlantirish, mulkiy munosabatlarni mustahkamlash, jamiyatning tobora o'sib borayotgan moddiy va madaniy talablarini qondirishda katta rol o'ynaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- 1.O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi -T.: O'zbekiston. 2012y.
- 2.Karimov I.A. O'zbekiston - bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li. - T.: O'zbekiston. 1993. -70 b.
- 3.Karimov I.A.O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. -T.: O'zbekiston. 1995 yil. -217 b
- 4.Karimov I.A. Bizdan ozod va obod Vatan qolsin.T.2O'zbekiston,1996, 380 b
- 5.Karimov I.A. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir.T.3.O'zbekiston,1996,366 b
- 6.Karimov I.A. Inson, uning huquq va erkinliklari hamda manfaatlari – eng oliy qadriyat T.14-T..O'zbekiston,2006,-280 b.
- 7.KarimovI.A. Jamiyatimizni erkinlashtirish,islohatlarni chuqurlashtirish, ma'naviyatimizni yuksaltirish va haqimizning hayot darjasini oshirish – barcha ishlarimizning mezoni va maqsadidir. T.15.-2007,-318 b.
- 8.Karimov I.A. Jahon moliyaviy – iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. T.O'zbekiston.2009 56 b.
- 9.Uzbekiston Respublikasining «Xususiy korxonalar to'g'risida»gi qonuni.
- 10.I.B.Zakirov Fuqarolik huquqi 1 – qism Tashkent -2009.
- 11.Rahmonqulov H. va boshqalar. Xalqaro xususiy huquq. –T.: Iqtisodiyot va huquq dunyosi. 2002. -13 b.
- 12.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni “Iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish, xususiy mulk manfaatlarini himoya qilish va tadbirkorlikni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida”. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari. 3-to'plam. -T.: Adolat. 1995 yil.
- 13.“Ayrim korxonalar va mol-mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishning ba'zi masalalari to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi Oliy

- Majlisining 1995 yil 31 avgustdagi qarorining 1-2-illovalari; O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi
- 14.O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksi. -T.: Adolat. 1998.
- 15.Yuldashev J.I. Aksiyadorlik jamiyatlari fuqarolik huquqining sub'ekti sifatida. -T.: TDYuI. 2004. -6 b.
16. Grajdanskoe pravo. T.1. G'G'Pod red. A.E.Suxanova. -M.: Bek. 1998. -12 b.
- 17.I.B.Zakirov. Stanovlenie i razvitie sovetского grajdanskogo prava v BNSR i XNSR. -T.: Fan. 1988. -60-65 b
- 18.Zokirov I.B. O'zbekiston SSRning grajdanlik huquqi. (Yuridik fak. Studentlari uchun darslik). 1-qism. (A.A.A'zamxo'jaev va F.X.Sayfullaevlar tahriri ostida). 2-nashr. -T.: O'qituvchi. 1988. -18 b.
- 19.O'zbekiston SSR Qonunlari to'plami. -T.: 1925. 1-son. 2-modda.
- 20.Zokirov I.B. O'zbekiston SSRning Grajdanlik huquqi. 2-nashr. -T.: O'qituvchi. 1988. -280 b.
- 21.Grajdanskoe pravo. ch.1. -M.: Yur. izdat. 1998. -49 b.
- 22.O'zbekiston Respublikasining Siyosiy partiyalar to'g'risidagi qonuni. O'zbekistonning yangi qonunlari. 15-son. -T.: Adolat. 1997. -14 b.
- 23.Respublikasi Fuqarolik kodeksining birinchi qismiga umumiy tavsif va sharhlar. -T.: Iqtisodiyot va huquq dunyosi. 1999. -20-35 b.;
- 24.O'zbekistonning yangi qonunlari. 10-son. -T.: Adolat. -213-242 b.
- 25.Xasanov A.A. O'zbekiston Respublikasida shaxsiy nomulkiy huquqlarni fuqarolik-huquqiy tartibga solish va himoya qilishning ayrim muammolari. Avtoref. Yu.f.n. dis. -T.: 2001 yil.
- 26."O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami", 2004 yil, 3-son, 28-modda.
- 27.Xususiylashtirilgan korxonalarni korporativ boshqarishni takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003 yil 19 apreldagi 189-sonli qarori G'O'zbekiston ovozi. 2003 yil 22 aprel
- 28.O'zbekiston Respublikasining "Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida"gi qonuni. O'zbekiston Respublikasi Oliy

- Majlisining Axborotnomasi. 2008.y. 9-son. 170-modda.
- 29.O'zbekiston Respublikasi «Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarining shartnomaviy - huquqiy bazasi to'g'risida». O'zbekiston Respublikasi yangi qonunlari. «Adolat» №20.
- 30.O.Karimova, Z.Gafarov. Davlat va huquq asoslari. T.,1995
- 31.Rahmonqulov H. va boshqalar. Xalqaro xususiy huquq. –T.: Iqtisodiyot va huquq dunyosi. 2002. -13 b.
- 32.Rahmonqulov H.R. Fuqarolik huquqining predmeti, metodi va tamoyillari. -T.: TDYuI. 2003.-35 b.
- 33.I.B.Zokirov,O.T.Xusanov,M.X.Baratov,N.F.ImomovO'zbekiston Respublikasining fuqarolik huquqi T.,2006.
- 34.www.google.uz.
- 35.www.ziyonet.uz.
- 36.www.kitob.uz
- 37.www.Lex.uz.
- 38.www.mtrika.uz